

NIKOLA CESARIK

DOI: 10.21857/mjrl3uovx9

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 30.III.2023.

Prihvaćeno: 28.VI.2023.

BILJEŠKE O LEGIJSKIM VETERANIMA U RIMSKOJ DALMACIJI TIJEKOM 1. STOLJEĆA

Autor donosi detaljnu statističku analizu broja doživljenih godina te godina provedenih u vojsci navedenih na natpisima rimskih legionara iz 1. stoljeća na području Dalmacije. Uz to donosi i analizu prosječne razlike između broja proživljenih te broja godina provedenih u vojsci, čime se kod značajnog broja legionara može odrediti starosna dob prilikom novačenja. Glavni zadatak statističke analize je ustanoviti može li se razlika između broja proživljenih godina i godina provedenih u vojsci kod aktivnih vojnika usporediti s istom razlikom kod većine legijskih veterana. Nadalje se raspravlja o mogućim razlozima zašto su legijski veterani ostajali u službi i nakon formalnog umirovljenja te zašto je država i dalje imala koristi od takvih pojedinaca. Posljedično se donosi i objašnjenje pojma *missicius*, a na kraju se raspravlja i o točnom mjestu ubojstva Aula Sentija, veterana XI. legije koji je ubijen u malom polju uz rijeku Krku.

Ključne riječi: nadgrobni spomenici, starosne analize rimskih legionara, veterani, VII. legija, XI. legija, Dalmacija, *missicius*, rijeka Krka, Mostina, A. Sentije, *Petra Longa*, Duga greda / *Key words: funeral monuments, age analysis of Roman legionaries, veterans, legio VII, legio XI, Dalmatia, missicius, river Krka, Mostina, A. Sentius, Petra Longa, Duga greda*

Uvod

Natpisi koje su na području Dalmacije iza sebe ostavili pripadnici rimskih legija tijekom 1. stoljeća predstavljaju koherentnu skupinu spomenika koja istraživačima omogućava razne analize sadržajnih elemenata natpisa. Jedni od takvih elemenata su i demografskog karaktera jer vojnici su u pravilu navodili svoje podrijetlo te broj doživljenih godina, kao i broj godina provedenih u legiji. Tako se detaljnom statističkom analizom mogu ustanoviti prosječna životna dob te prosjek ukupnog vojnog staža onih legionara koji su iza sebe ostavili nadgrobne spomenike. Oduzimanjem broja proživljenih godina od broja primljenih godišnjih plaća (*stipendia*) može se ustanoviti i prosječna dob vojnika prilikom novačenja. Naravno, pri tome u vidu valja imati i položaj vojnika naveden na spomeniku jer nisu svi legionari preminuli tijekom aktivne službe. Neki su stekli i status veterana te prestali primati plaću, zbog čega razlika između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija zasigurno ne označava starost vojnika prilikom novačenja.

No za većinu se veterana s popriličnom sigurnošću može ustanoviti dob prilikom novačenja, budući da prosječna razlika između broja doživljenih godina i broja stipendija na dalmatinskim natpisima 1. stoljeća upućuje na to da su mnogi od veterana nastavili primati plaću sve do kraja svog života. Da bi se to i dokazalo nužno je uočiti i eliminirati anomalije te načiniti egzaktnu analizu prosječne razlike između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija, kako kod onih legionara koji su preminuli kao aktivni vojnici, tako i kod onih koji su preminuli nakon što su stekli veteranski status. Premda

je u radovima nekih autora pitanje validnosti podataka o navedenom broju doživljenih godina na natpisima rimskog svijeta dovođeno u pitanje,¹ valja napomenuti da se ovdje radi o egzaktnim podacima, navedenim na natpisima jasno definirane grupe (legionari), pronađenim na jasno određenom geografskom području (Dalmacija) te u jasno definiranom i relativno kratkom vremenskom periodu (1. stoljeće), zbog čega ne treba tražiti razloge za sumnju u točnost navedenih podataka.²

Analiza godina navedenih na nadgrobnim spomenicima legionara

U tablici 1 navedeni su svi legionari čiji nadgrobni spomenici datiraju u period 1. stoljeća te na kojima je naveden broj doživljenih godina i/ili broj primljenih stipendija. Od sveukupno 100 legionara, kod njih 69 je uz vojni položaj prisutan i podatak o broju proživljenih godina te broju stipendija.³ Kod 12 ih je uz vojni položaj prisutan i podatak o broju proživljenih godina,⁴ dok je u 15 slučajeva uz vojni položaj prisutan i podatak o broju godišnjih plaća.⁵

Kako je već rečeno u uvodu, izračunom razlike između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija kod aktivnih se vojnika može jasno odrediti i dob novačenja, dok navedena razlika u slučaju veteranā ne mora biti pokazatelj dobi novačenja, jer neki su veterani bili umirovljeni i nisu više primali stipendije. No statistička usporedba dobi novačenja aktivnih vojnika i razlike između proživljenih godina i broja primljenih stipendija kod veterana može pokazati postoji li sličnost ili razlika u brojčanim odnosima tih skupina, a ako se pokaže sličnost, može se postaviti teza da su neki od veterana preminuli tijekom vojne službe te da razlika broja doživljenih godina i primljenih plaća u nekim slučajevima doista pokazuje dob njihova novačenja.⁶

U tablici 1 se – uz gore navedene podatke – nalaze i podatci o pripadajućoj legiji te vojnom položaju, dok je razlika između doživljenih godina i primljenih stipendija kod veterana označena zvjezdicom (*).⁷

1 Hopkins 1966.

2 Hopkinsova hipoteza bazira se na obradi podataka s natpisa iz čitavog rimskog svijeta, i to kroz nekoliko stoljeća (Hopkins 1966). Njegova skeptičnost prema točnosti podataka temelji se na činjenici da se kod mnogih pokojnika broj godina zaokruživao na petice i desetice. Na tako velikom uzorku takva opaska ima smisla, ali ona ni u kojem slučaju ne može odgovoriti kolika je bila potencijalna razlika između pretpostavljenog (odnosno "stvarnog") broja godina i onog broja koji je naveden na natpisu (je li riječ o svega nekoliko mjeseci, jednoj godini više ili manje, ili čak nekoliko godina?). Uzimanje takvih analiza u obzir u ovako maloj i jasno zaokruženoj cjelini (kako vremenski i geografski, tako i društveno) učinilo bi bizarnu situaciju, jer bi svaki zaokruženi broj automatski trebao biti sumnjiv, dok bi nezaokruženi trebao biti neupitno točan. U ovom slučaju, kao i u mnogim ostalim (podatci o pripadnosti legiji, podrijetlu, vojnom činu itd.) možemo analizirati samo ono što imamo (a to su podatci navedeni na natpisu), dok ono što je "moglo biti kad bi bilo" odvodi čitavu raspravu u besmislenost. Kao opravdanost činjenice da u slučaju legionara možemo vjerovati u valjanost podataka jednostavno se nameće činjenica da je riječ o pojedincima koji su pripadali jednoj od najbolje organiziranih institucija svog vremena, koja je valjda vodila računa o tome kolika je bila starost vojnika prilikom regrutacije te je valjda i vodila evidenciju o tomu koliko je određeni pojedinac u njoj služio.

3 U jednom slučaju nije sačuvan podatak o vojnom položaju (br. 95) zbog čega on nije uvršten u obradu.

4 Kod jednog legionara nije zabilježen vojni položaj (br. 89) pa njegov slučaj nije uvršten u obradu.

5 U dva slučaja nemamo podatke o vojnim položajima (br. 43 i 94), tako da su oni izbačeni iz obrade.

6 Na osnovi velikog broja stipendija, kod nekoliko je veterana očito da su i nakon stjecanja veteranskog statusa ostali u službi te su i dalje primali plaću. Ako se pokaže da razlika između broja doživljenih godina i primljenih stipendija kod većine vojnika s veteranskim statusom nema odstupanja od iste razlike u slučaju aktivnih vojnika, može se zaključiti da su neki od veterana preminuli u trenutku dok su još uvijek bili na plaći. Naravno, to se ne može tvrditi za svaki slučaj, no ako statistički podatci ne pokazuju razliku u navedenim odnosima, tada ti podatci mogu tvoriti temelj za izdvajanje posebne grupe koju bismo mogli nazvati "aktivnim veteranima".

7 U tablici 1 su donesene samo osnovne epigrafske reference. U krajnjoj desnoj koloni u tablici 1 navedeni su kataloški brojevi mog doktorskog rada (Cesarik 2020a: 241–279), gdje su donesena korigirana čitanja svih natpisa te eventualno i dodatne reference na sekundarnu literaturu.

Tablica 1. Popis podataka na nadgrobnim spomenicima legionara / *Table 1. List of data on funerary monuments of legionaries*

Br.	Legija	Položaj	Ann	Stip	Razlika (ann – stip)	Mjesto pronalaska	Referenca	N. C. kat. I. br.
	XX	<i>miles</i>	40	16	24	Tilurium	<i>CIL</i> III 13978	7
	VII	<i>veteranus</i>	60	-	-	Narona	<i>CIL</i> III 1818	12
	VII	<i>veteranus</i>	50	25	25*	Asseria	<i>CIL</i> III 9939	15
	VII	<i>veteranus</i>	-	33	-	Pagus Scunasticus	<i>CIL</i> III 8487	16
	VII	<i>miles</i>	-	22	-	Pagus Scunasticus	<i>CIL</i> III 8487	16
	VII	<i>veteranus</i>	60	30	30*	Pagus Scunasticus	<i>CIL</i> III 6364 = 8488	17
	VII	<i>veteranus</i>	50	27	23*	Pagus Scunasticus	<i>AE</i> 2000, 1174	18
	VII	<i>veteranus</i>	50	26	24*	Pagus Scunasticus	<i>ILJug</i> 1920	19
	VII	<i>veteranus</i>	50	28	22*	Pagus Scunasticus	<i>ILJug</i> 1916	20
	VII	<i>veteranus</i>	55	28	27*	Pagus Scunasticus	<i>AE</i> 2003, 1330	23
	VII	<i>veteranus</i>	50	29	21*	Pagus Scunasticus	<i>ILJug</i> 1921	24
	VII	<i>veteranus</i>	62	29	33*	Pagus Scunasticus	<i>AE</i> 2000, 1176	25
	VII	<i>miles</i>	35	14	21	Salona	<i>CIL</i> III 8723	27
	VII	<i>miles</i>	35	12	23	Salona	<i>AE</i> 1991, 1290	28
	VII	<i>principalis</i>	35	-	-	Salona	<i>ILJug</i> 2090	29
	VII	<i>miles</i>	-	9	-	Salona	<i>CIL</i> III 2071	30
	VII	<i>veteranus</i>	56	32	24*	Salona	<i>CIL</i> III 2048	32
	VII	<i>veteranus</i>	55	-	-	Salona	<i>ILJug</i> 2091	33
	VII	<i>veteranus</i>	45	25	20*	Dugopolje	<i>AE</i> 1994, 1355	37
	VII	<i>miles</i>	40	21	19	Tilurium	<i>AE</i> 1999, 1230	38
	VII	<i>miles</i>	44	23	21	Tilurium	<i>CIL</i> III 2709	39
	VII	<i>miles</i>	30	8	22	Tilurium	<i>AE</i> 1995, 1231	40
	VII	<i>miles</i>	45	20	25	Tilurium	<i>CIL</i> III 9733	41
	VII	<i>veteranus</i>	44	25	19*	Tilurium	<i>CIL</i> III 2710 = 9726	42
	VII	<i>miles</i>	39	17	22	Tilurium	<i>ILJug</i> 1950	43

Br.	Legija	Položaj	Ann	Stip	Razlika (ann – stip)	Mjesto pronalaska	Referenca	N. C. kat. I. br.
	VII	<i>miles</i>	40	18	22	Tilurium	<i>CIL</i> III 2714 = 9736	44
	VII	<i>miles</i>	33	12	21	Tilurium	<i>CIL</i> III 9734	45
	VII	<i>miles</i>	40	21	19	Tilurium	<i>CIL</i> III 9737	46
	VII	<i>miles</i>	-	17	-	Tilurium	<i>CIL</i> III 14932	47
	VII	<i>miles</i>	36	16	20	Tilurium	<i>AE</i> 1995, 1232	48
	VII	<i>principalis</i>	30	8	22	Tilurium	<i>CIL</i> III 2716	49
	VII	<i>miles</i>	35	15	20	Tilurium	<i>CIL</i> III 2717 = 9728	50
	VII	<i>miles</i>	30	7	23	Tilurium	<i>CIL</i> III 9741	51
	VII	<i>miles</i>	30	7	23	Tilurium	<i>CIL</i> III 9742	52
	VII	<i>miles</i>	35	-	-	Tilurium	<i>CIL</i> III 8781 = 9738	53
	VII	<i>miles</i>	34	16	18	Dicmo	<i>CIL</i> III 14931	54
	VII	<i>veteranus</i>	50	30	20*	Narona	<i>CIL</i> III 1814	56
	VII	<i>veteranus</i>	53	33	20*	Salona	<i>CIL</i> III 2014	58
	VII	<i>veteranus</i>	55	-	-	Salona	<i>CIL</i> III 2019	60
	VII	<i>principalis</i>	45	26	19	Salona	<i>CIL</i> III 2040	63
	VII	<i>miles</i>	-	23	-	Salona	<i>AE</i> 1904, 172 = <i>ILJug</i> 2092	65
	VII	<i>miles</i>	38	18	20	Salona	<i>AE</i> 1991, 1291	66
	VII	-	-	30	-	Salona	<i>CIL</i> III 8732	72
	VII	<i>miles</i>	45	20	25	Tilurium	<i>CIL</i> III 2715	77
	XI	<i>veteranus</i>	45	25	20*	Salona	<i>CIL</i> III 2017	104
	XI	<i>miles</i>	30	10	20	Salona	<i>CIL</i> III 2031	105
	XI	<i>missicius</i>	35	-	-	Salona	<i>CIL</i> III 2037 = 8579	106
	XI	<i>principalis</i>	30	10	20	Tilurium	<i>CIL</i> III 2708 = 9725	109
	XI	<i>veteranus</i>	70	38	32*	Roški slap	<i>CIL</i> III 2818 = p. 1626	110
	XI	<i>miles</i>	30	8	22	Scardona	<i>CIL</i> III 6413	111
	XI	<i>veteranus</i>	80	25	55*	Iader	<i>CIL</i> III 2918	114
	XI	<i>miles</i>	20	-	-	Albona	<i>CIL</i> III 3052	115
	XI	<i>miles</i>	40	14	26	Burnum	<i>CIL</i> III 15001	116
	XI	<i>principalis</i>	45	21	24	Burnum	<i>CIL</i> III 2832 = 9892	117

Br.	Legija	Položaj	Ann	Stip	Razlika (ann – stip)	Mjesto pronalaska	Referenca	N. C. kat. I. br.
	XI	<i>principalis</i>	35	17	18	Mokro Polje	<i>ILJug</i> 2811	118
	XI	<i>principalis</i>	29	12	17	Mokro Polje	<i>CIL</i> III 6416	119
	XI	<i>veteranus</i>	44	25	19*	Roški slap	<i>CIL</i> III 9885	120
	XI	<i>miles</i>	40	16	24	Burnum	<i>CIL</i> III 2835	122
	XI	<i>miles</i>	30	8	22	Burnum	<i>CIL</i> III 14997 ²	123
	XI	<i>miles</i>	33	13	20	Burnum	<i>CIL</i> III 14321 ¹³ = 15000	124
	XI	<i>miles</i>	28	-	-	Burnum	<i>CIL</i> III 14997 ¹	125
	XI	<i>miles</i>	37	-	-	Salona	<i>CIL</i> III 8740	134
	XI	<i>veteranus</i>	50	30	20*	Pagus Scunasticus	<i>ILJug</i> 1937	146
	XI	<i>miles</i>	-	12	-	Burnum	<i>CIL</i> III 14997	149
	XI	<i>miles</i>	-	22	-	Burnum	<i>CIL</i> III 15005 ¹	150
	XI	<i>miles</i>	28	10	18	Kapitul kod Knina	<i>CIL</i> III, 9906 = 14321 ⁴	151
	XI	<i>miles</i>	33	15	18	Burnum	<i>AE</i> 1903, 376; <i>ILJug</i> 2814	152
	XI	<i>miles</i>	38	20	18	Burnum	<i>CIL</i> III 14998	153
	XI	<i>miles</i>	42	22	20	Burnum	<i>CIL</i> III 14999	154
	XI	<i>miles</i>	30	10	20	Burnum	<i>AE</i> 1903, 303 = 1925, 131; <i>ILJug</i> 2812	155
	XI	<i>miles</i>	35	12	23	Burnum	<i>CIL</i> III 2833	156
	XI	<i>miles</i>	-	23	-	Strmica	<i>CIL</i> III 6417	157
	XI	<i>miles</i>	32	12	20	Klanac kod Tepljučha	<i>CIL</i> III 6419 = 9897	158
	XI	<i>miles</i>	-	17	-	Burnum	<i>CIL</i> III 13263	159
	XI	<i>miles</i>	18	1	17	Burnum	<i>CIL</i> III 15004	161
	XI	<i>miles</i>	37	-	-	Burnum	<i>CIL</i> III 14321 ¹⁹	162
	XI	<i>miles</i>	-	16	-	Pađene	<i>CIL</i> III 13251	163
	XI	<i>principalis</i>	38	20	18	Burnum	<i>ILJug</i> 2816	164
	XI	<i>miles</i>	-	16	-	Burnum	<i>CIL</i> III 15005	165
	XI	<i>centurio</i> ⁸	63	43	20	Burnum	<i>CIL</i> III 2834 = 9893	166
	XI	<i>veteranus</i>	45	24	21*	Knin	<i>CIL</i> III 2839	167

8 Budući da je riječ o jedinom centurionu koji je naveo broj doživljenih godina te broj primljenih godišnjih plaća, njegov je slučaj proučavan zajedno s dočasnicima (*principales*).

Br.	Legija	Položaj	Ann	Stip	Razlika (ann – stip)	Mjesto pronaska	Referenca	N. C. kat. I. br.
	XI	<i>miles</i>	35	14	21	Burnum	<i>ILJug</i> 836	169
	XI	<i>miles</i>	35	16	19	Burnum	<i>ILJug</i> 835	170
	XI	<i>principalis</i>	30	11	19	Burnum	<i>ILJug</i> 838	171
	XI	<i>miles</i>	-	16	-	Burnum	<i>ILJug</i> 840; <i>AE</i> 1979, 446	172
	XI	<i>miles</i>	34	14	20	Burnum	<i>ILJug</i> 839	173
	XI	<i>miles</i>	35	14	21	Burnum	<i>ILJug</i> 837	174
	XI	<i>miles</i>	40	17	23	Burnum	<i>CIL</i> III 394*4	175
	XI	-	29	-	-	Knin	<i>CIL</i> III 15004 ¹	176
	XI	<i>miles</i>	-	23	-	Burnum	Cesarik 2022: 58–59, no. 3	182
	XI	<i>miles</i>	35	-	-	Burnum	<i>AE</i> 2018, 1277	183
	XI	-	40	20	20	Burnum	Cesarik 2022: 59–60, no. 4	185
	XI?	<i>miles</i>	-	23	-	Burnum	<i>ILJug</i> 2817	189
	XI?	<i>miles?</i>	-	19	-	Burnum	<i>ILJug</i> 2819	191
	XI?	<i>miles?</i>	35	18	17	Burnum	Cesarik 2022: 56–57, no. 1	192
	III MAC	<i>veteranus</i>	40	-	-	Roški slap	<i>CIL</i> III 2817	193
	III FF	<i>principalis</i>	41	18	23	Burnum	<i>CIL</i> III 14995	198
	III FF	<i>miles</i>	40	18	22	Burnum	<i>CIL</i> III 394*8 = <i>CIL</i> V 542	199
	III FF	<i>miles</i>	-	31	-	Burnum	Cesarik 2022: 57–58, no. 2	200
	VIII	<i>miles</i>	29	10	19	Burnum	<i>ILJug</i> 2818	201

Budući da podatci kojima raspoložemo odgovaraju ordinalnoj skali, primijenit će se neparametrijska statistička obrada.⁹ Kako bi se opisala glavna svojstva svake skupine podataka, uz tabelarni i grafički prikaz rezultata provest će se deskriptivna statistička obrada određivanjem centralnih vrijednosti (ili medijana) kao mjere prosječne vrijednosti za analizirane skupine podataka¹⁰ te uz svaki medijan poluinterkvartilno raspršenje kao pokazatelj rasapa podataka.¹¹ Za statističku analizu koristit će se Mann-Whitneyev U-test,¹² dok će se sam test provesti korištenjem MWU online kalkulatora.¹³

⁹ Usp. Petz, Kolesarić, Ivanec 2012: 94.

¹⁰ Petz, Kolesarić, Ivanec 2012: 38.

¹¹ Petz, Kolesarić, Ivanec 2012: 54.

¹² Petz, Kolesarić, Ivanec 2012: 386.

¹³ <http://www.socscistatistics.com/tests/mannwhitney/Default.aspx> (pristupljeno 8.3.2023.).

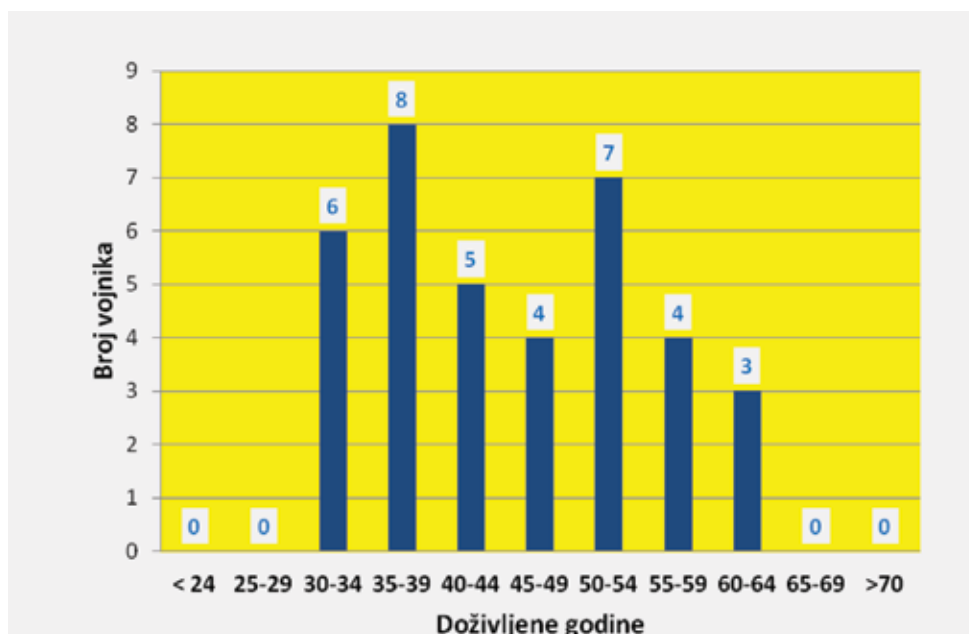
Budući da su vojnici VII. i XI. legije ostavili najviše epigrafskih spomenika na području Dalmacije, ukupan broj podataka dozvoljava načiniti usporednu statističku analizu godina života i vojne službe navedenih na nadgrobnim spomenicima pripadnika tih legija. Broj natpisa vojnika ostalih legija (*legio XX, legio XV Apollinaris, legio IIII Macedonica, legio IIII Flavia Felix, legio VIII Augusta*) je nedostatan, zbog čega u njihovom slučaju nije moguće načiniti statističku analizu po pitanju godina života i vojne službe.

S obzirom na ukupan broj nadgrobnih spomenika na kojima se – uz godine života i broj primljenih stipendija – može jasno odrediti i položaj u vojsci, također se može provesti i usporedna statistička analiza godina na nadgrobnim spomenicima po položaju u vojsci.

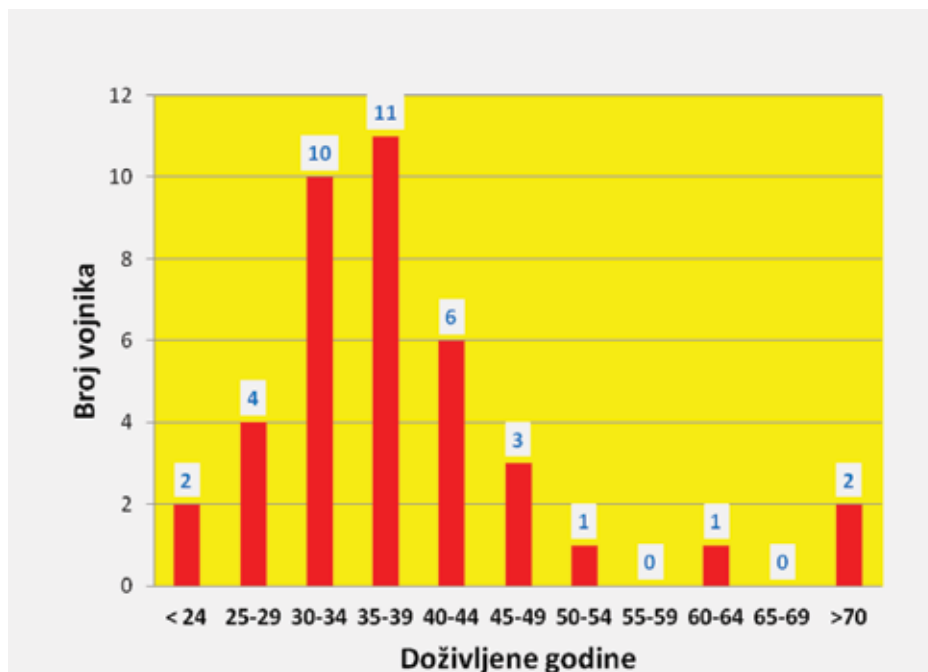
Analiza godina navedenih na nadgrobnim spomenicima vojnika VII. i XI. legije

Tablica 2. Raspodjela doživljenih godina vojnika VII. i XI. legije / *Table 2. Distribution of years lived of soldiers of legions VII and XI*

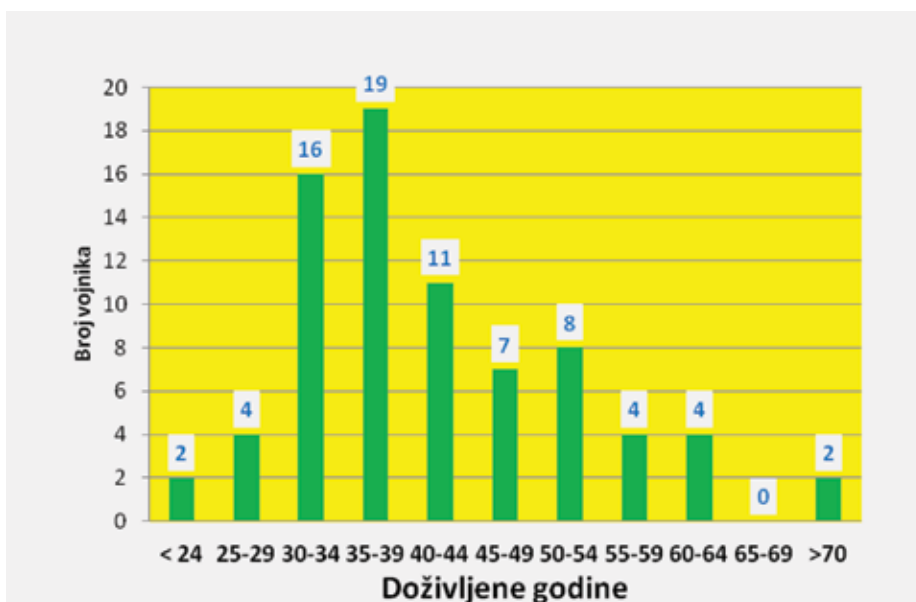
Doživljene godine	VII. legija	XI. legija	Ukupno
< 24	0	2	2
25–29	0	4	4
30–34	6	10	16
35–39	8	11	19
40–44	5	6	11
45–49	4	3	7
50–54	7	1	8
55–59	4	0	4
60–64	3	1	4
65–69	0	0	0
>70	0	2	2
Ukupno N	37	40	77
Medijan C	44	35	38
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	7,5	5	6

Grafikon 1. Raspodjela doživljenih godina vojnika VII. legije / Chart 1. Distribution of years lived of soldiers of legio VII

Grafikon 2. Raspodjela doživljenih godina vojnika XI. legije / Chart 2. Distribution of years lived of soldiers of legio XI

Grafikon 3. Raspodjela doživljenih godina na svim natpisima / Chart 3. Distribution of years lived on all inscriptions

Broj proživljenih godina sveukupno je poznat kod 77 sigurnih pripadnika VII. i XI. legije, među kojima je 37 pripadnika VII. te 40 pripadnika XI. legije. Izračunom medijana može se zaključiti da su vojnici VII. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno živjeli 44 godine, uz poluinterkvartilno raspršenje od 7,5, što znači da je 50% vojnika doživjelo između 36,5 i 51,5 godina. Vojnici XI. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su živjeli 35 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5, što znači da je 50% vojnika doživjelo između 30 i 40 godina.

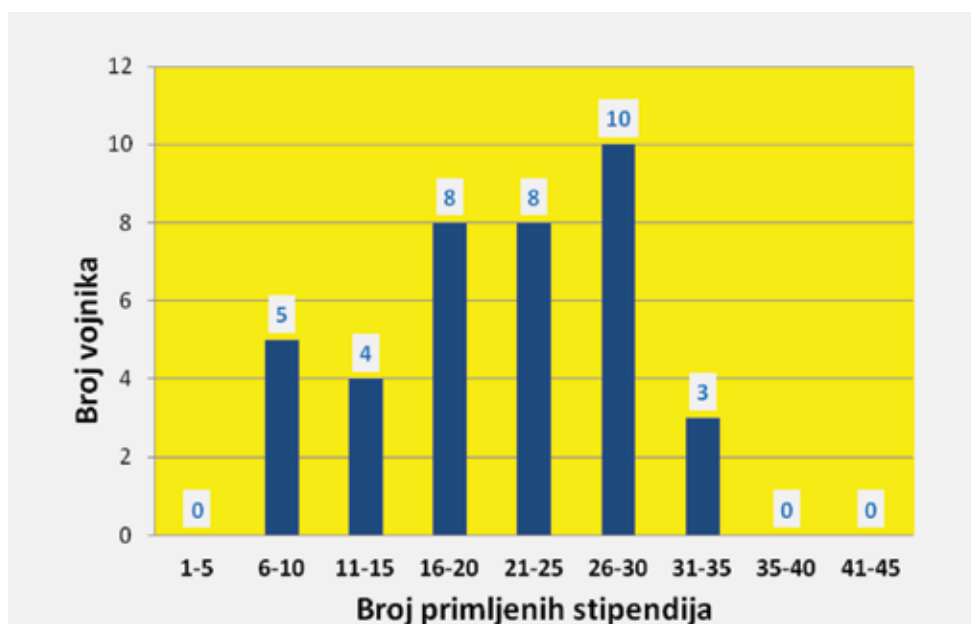
Razlika u dobivenim centralnim vrijednostima je uvjetovana značajno različitim proporcijama veterana u VII. i XI. legiji.¹⁴ Izračunom medijana iz svih sačuvanih nadgrobničkih spomenika može se zaključiti da su vojnici VII. i XI. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno živjeli 38 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 6, što znači da je 50% vojnika doživjelo između 32 i 44 godine.¹⁵

¹⁴ VII. legija: $p=0,47$; XI. legija: $p=0,15$; $t=13,33$. Usp. Petz, Kolesarić, Ivanec 2012: 185.

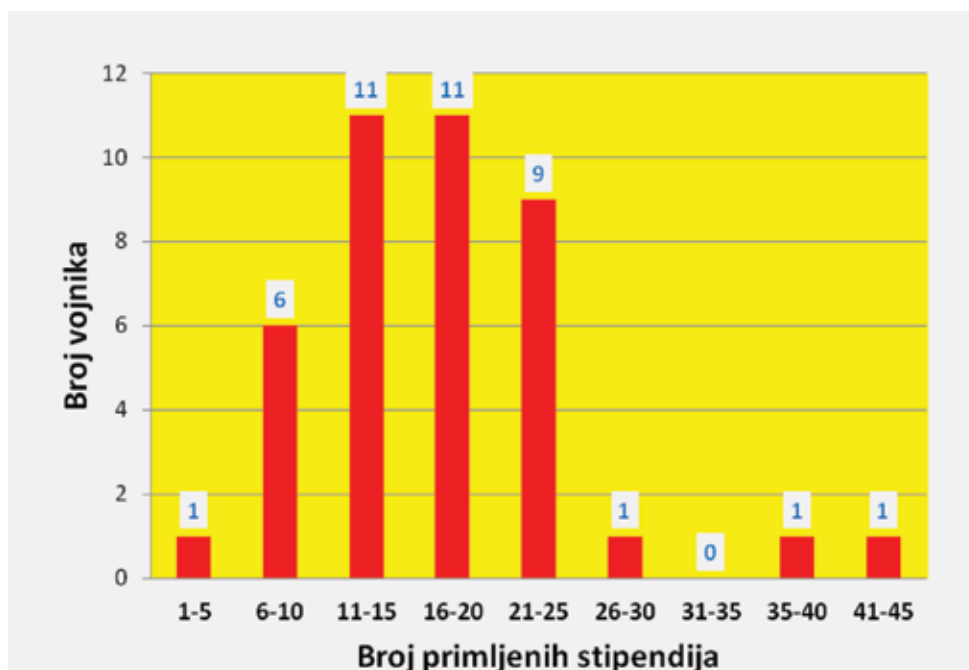
¹⁵ Navedeni statistički podatci odnose se samo na vojnike čiji su nadgrobni spomenici sačuvani, stoga ne mogu poslužiti kao parametar za prosječnu životnu dob svih vojnika VII. i XI. legije na području Dalmacije.

Tablica 3. Raspodjela primljenih stipendija vojnika VII. i XI. legije / *Table 3. Distribution of received annual salaries of soldiers of legions VII and XI*

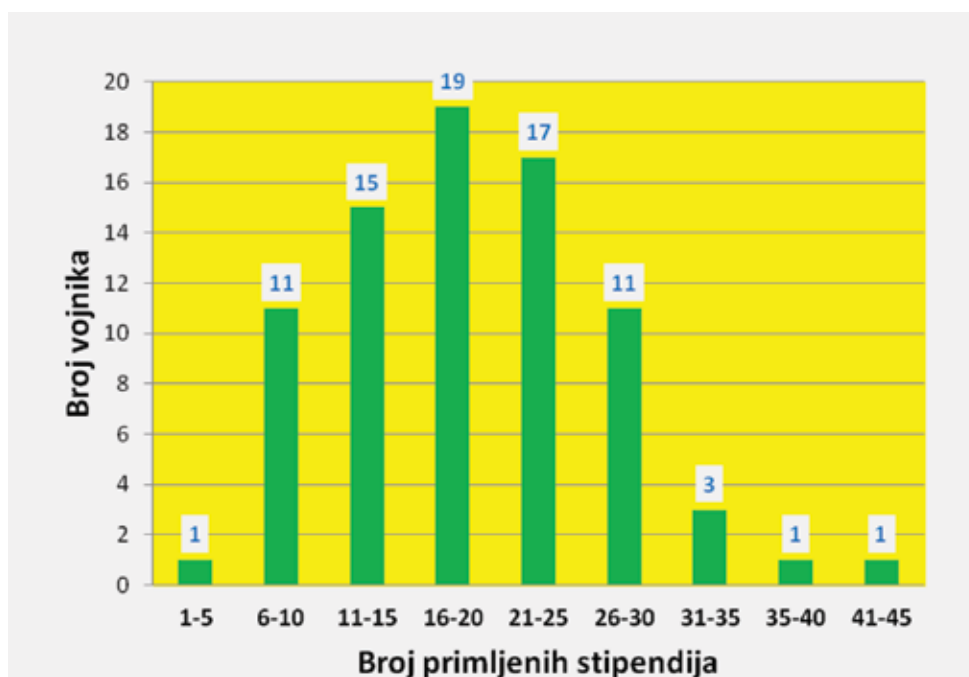
Broj stipendija	VII. legija	XI. legija	Ukupno
1–5	0	1	1
6–10	5	6	11
11–15	4	11	15
16–20	8	11	19
21–25	8	9	17
26–30	10	1	11
31–35	3	0	3
35–40	0	1	1
41–45	0	1	1
Ukupno N	38	41	79
Medijan C	21,5	16	18
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	6	5	6

Grafikon 4. Raspodjela broja stipendija za VII. legiju / *Chart 4. Distribution of annual salaries for the legio VII*

Grafikon 5. Raspodjela broja stipendija za XI. legiju / Chart 5. Distribution of annual salaries for the legio XI

Grafikon 6. Raspodjela broja stipendija za sve natpise / Chart 6. Distribution of annual salaries for all inscriptions

Broj primljenih stipendija sveukupno je poznat kod 79 sigurnih pripadnika VII. i XI. legije, među kojima je 38 pripadnika VII. te 41 pripadnik XI. legije. Izračunom medijana može se zaključiti da su vojnici VII. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno primili 21,5 stipendiju, uz poluinterkvartilno raspršenje od 6, što znači da je 50% vojnika primilo između 14,5 i 27,5 stipendija. Vojnici XI. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su primili 16 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5, što znači da je 50% vojnika primilo između 11 i 21 stipendije. Kao i kod izračuna doživljenih godina i ovdje je razlika u dobivenim centralnim vrijednostima uvjetovana značajno različitim proporcijama veterana u VII. legiji.¹⁶

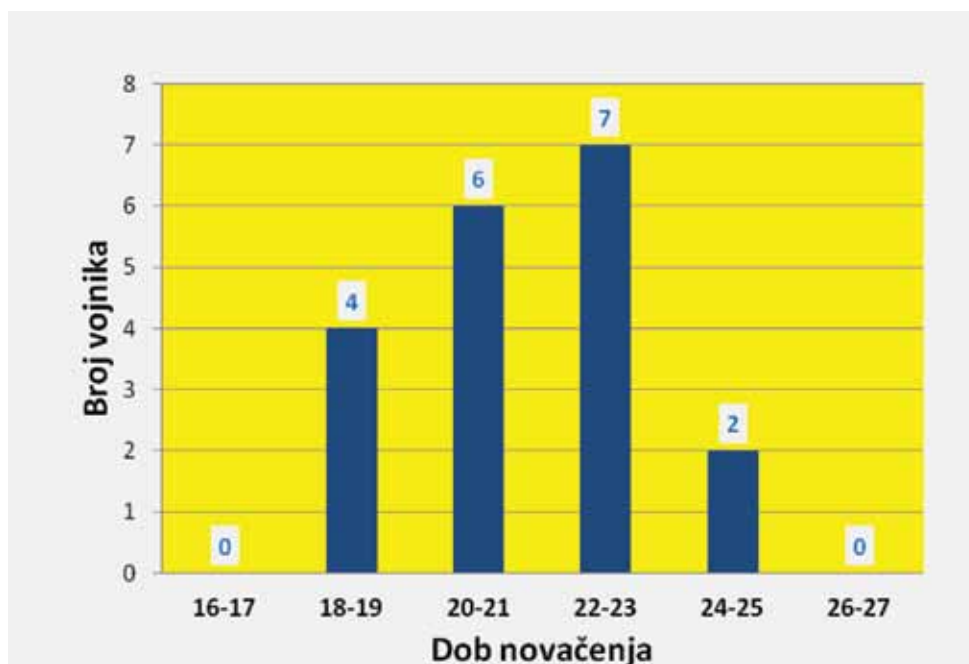
Izračunom medijana iz svih sačuvanih nadgrobni spomenika može se zaključiti da su vojnici VII. i XI. legije, čiji su spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno primili 18 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 6, što znači da je 50% vojnika primilo između 12 i 24 stipendije.¹⁷

Tablica 4. Raspodjela po dobi novačenja vojnika VII. i XI. legije / *Table 4. Distribution by age of recruitment of soldiers of legions VII and XI*

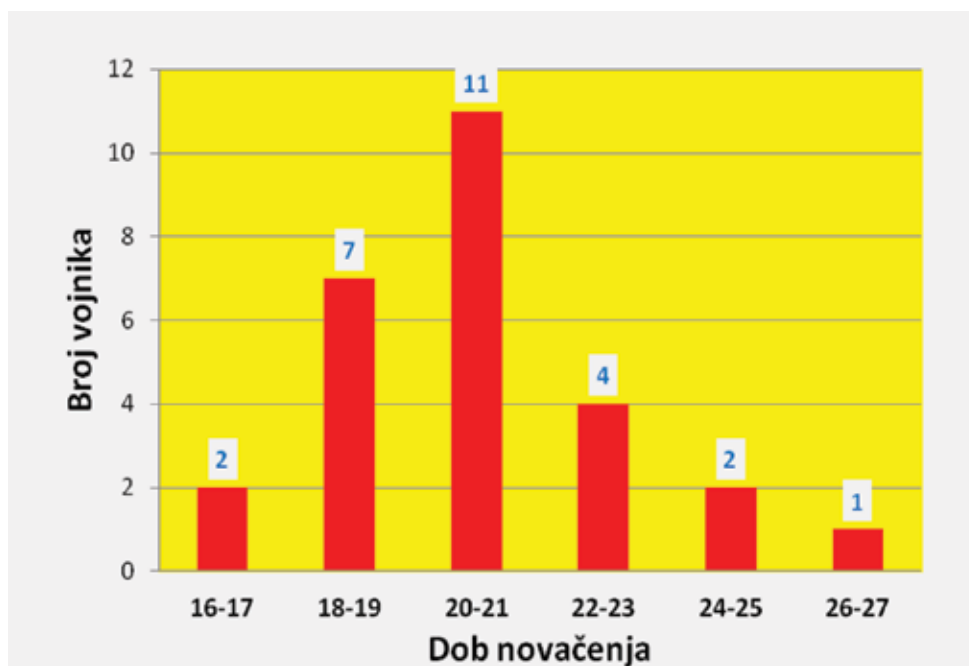
Dob	VII. legija	XI. legija	Ukupno
16–17	0	2	3
18–19	4	7	11
20–21	6	11	17
22–23	7	4	11
24–25	2	2	4
26–27	0	1	1
Ukupno N	19	27	46
Medijan C	21	20	20
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	1,5	2	1,5

16 VII. legija: $p=0,47$; XI. legija: $p=0,15$; $t=13,33$. Usp. Petz, Kolesarić, Ivanec 2012: 185.

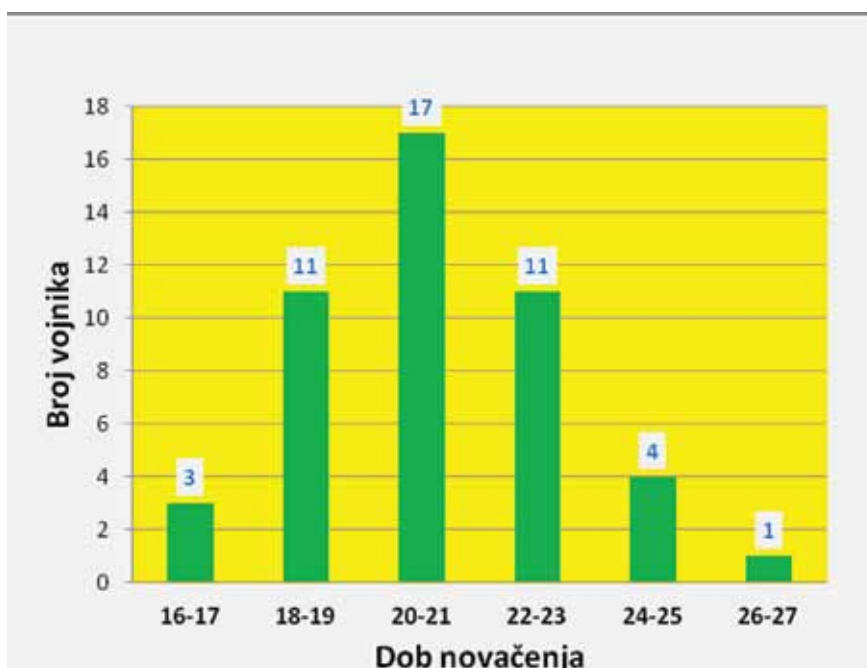
17 Ovi statistički podatci odnose se samo na vojnike čiji su nadgrobni spomenici sačuvani, stoga ne mogu poslužiti kao parametar za prosječan broj primljenih stipendija svih vojnika VII. i XI. legije u Dalmaciji.

Grafikon 7. Raspodjela po dobi novačenja za VII. legiju / Chart 7. Distribution by age of recruitment for legio VII

Grafikon 8. Raspodjela po dobi novačenja za XI. legiju / Chart 8. Distribution by age of recruitment for legio XI

Grafikon 9. Raspodjela po dobi novačenja za sve natpise / Chart 9. Distribution by age of recruitment for all inscriptions

Podatak o dobi novačenja sveukupno je poznat kod 46 vojnika, 19 pripadnika VII. legije i 27 pripadnika XI. legije. Izračunom medijana može se zaključiti da su vojnici VII. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno novačeni u dobi od 21 godine života, uz poluinterkvartilno raspršenje od 1,5, što znači da je 50% vojnika novačeno u dobi između 19,5 i 22,5 godine života. Vojnici XI. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su novačeni u dobi od 20 godina života, uz poluinterkvartilno raspršenje od 2, što znači da je 50% vojnika novačeno u dobi između 18 i 22 godine života.

Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između vojnika VII. i XI. legije u kontekstu raspodjele po dobi novačenja te se prikupljeni podatci mogu tumačiti kao cjelina. Izračunom medijana iz svih sačuvanih nadgrobničkih spomenika može se zaključiti da su vojnici VII. i XI. legije, čiji su spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno novačeni u dobi od 20 godina života, uz poluinterkvartilno raspršenje od 1,5, što znači da je 50% vojnika novačeno u dobi između 18,5 i 21,5 godine života.¹⁸

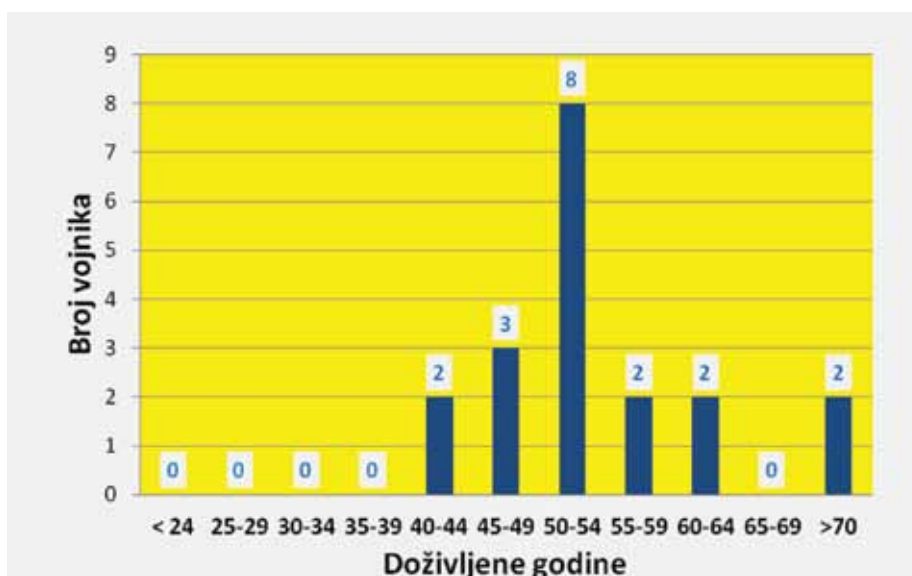
Analiza godina navedenih na nadgrobnim spomenicima po položaju u legiji

Iz tablice 1 vidljivo je da je sačuvano 69 nadgrobničkih spomenika na kojima se jasno može odrediti položaj u vojsci, godine života i broj primljenih stipendija te će se iz podataka s tih nadgrobničkih spomenika načiniti analiza godina po položaju u vojsci.

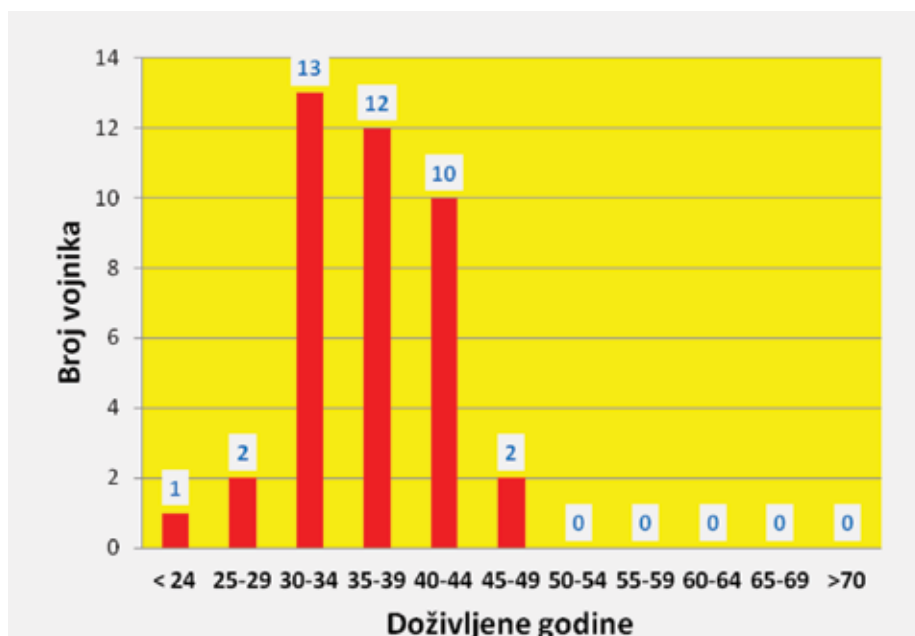
¹⁸ Ovi statistički podatci odnose se samo na vojnike čiji su nadgrobni spomenici sačuvani, stoga ne mogu poslužiti kao parametar za prosječan broj primljenih stipendija svih vojnika VII. i XI. legije u Dalmaciji.

Tablica 5. Raspodjela doživljenih godina po principu položaja u legijama / Table 5. Distribution of years lived by rank in the legion

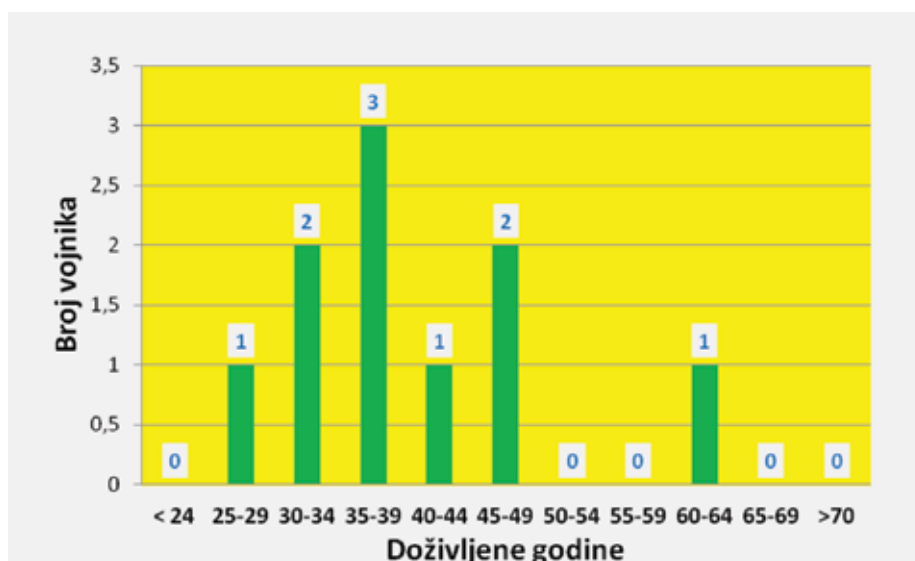
Doživljene godine	<i>veterani</i>	<i>milites</i>	<i>principales</i>	Svi aktivni vojnici
< 24	0	1	0	1
25–29	0	2	1	3
30–34	0	13	2	15
35–39	0	12	3	15
40–44	2	10	1	13
45–49	3	2	2	9
50–54	8	0	0	8
55–59	2	0	0	2
60–64	2	0	1	3
65–69	0	0	0	0
>70	2	0	0	2
Ukupno N	19	40	10	50
Medijan C	50	35	37	35
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	5,5	4,5	7,5	5

Grafikon 10. Raspodjela doživljenih godina za skupinu "veterani" / Chart 10. Distribution of years lived for the "veterans" group

Grafikon 11. Raspodjela doživljenih godina za skupinu "milites" / Chart 11. Distribution of years lived for the "milites" group

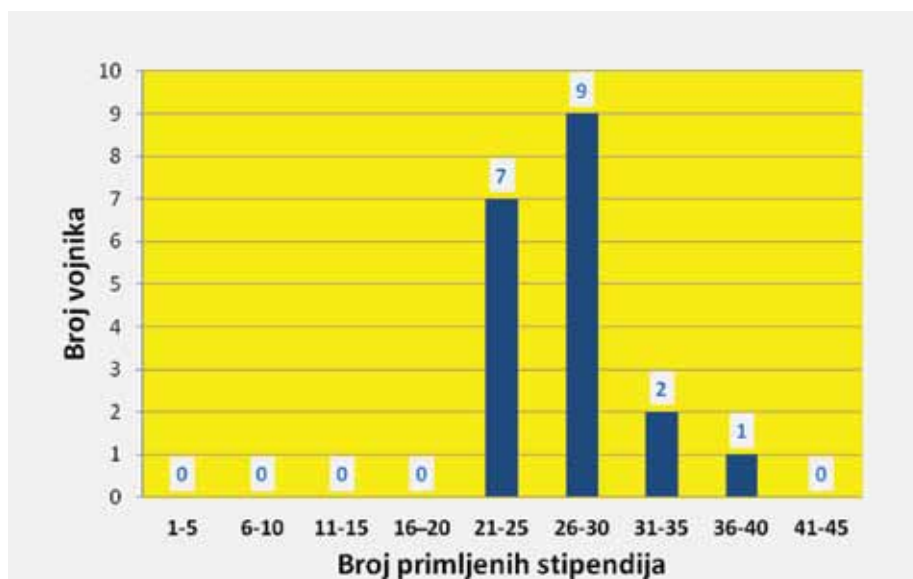
Grafikon 12. Raspodjela doživljenih godina za skupinu "principales" / Chart 12. Distribution of years lived for the "principales" group

Izračunom medijana može se zaključiti da su veterani, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno živjeli 50 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5,5, što znači da je 50% veterana doživjelo između 44,5 i 55,5 godina. Obični vojnici (*milites*), čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su živjeli 35 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 4,5, što znači da je 50% vojnika doživjelo između 30,5 i 39,5 godina. Dočasnici (*principales*), čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su živjeli 37 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 7,5, što znači da je 50% principala doživjelo između 29,5 i 44,5 godina.

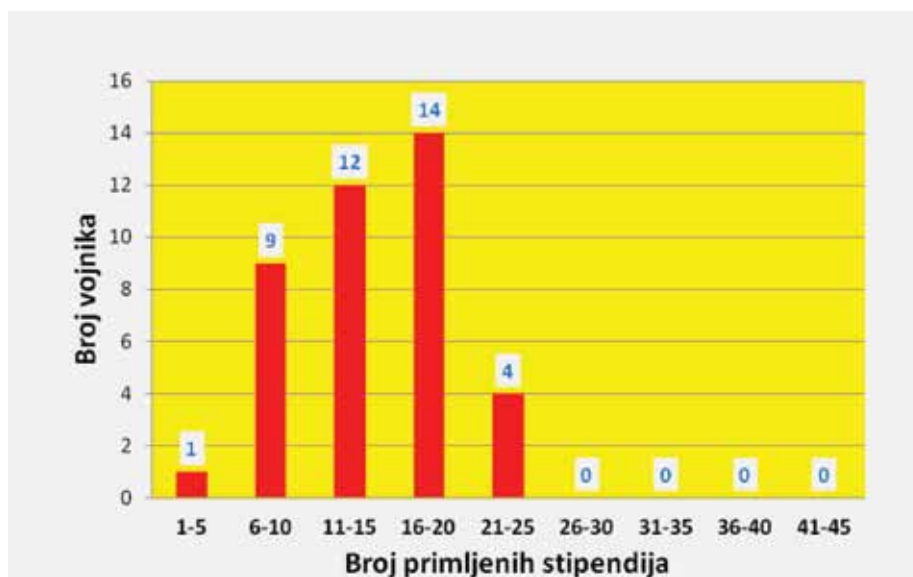
Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između skupine *milites* i skupine *principales* u kontekstu raspodjele doživljenih godina te se prikupljeni podatci mogu tumačiti kao cjelina (svi aktivni vojnici). Izračunom medijana iz svih sačuvanih nadgrobnih spomenika aktivnih vojnika može se zaključiti da su aktivni vojnici, čiji su spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno doživjeli 35 godina života, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5, što znači da je 50% aktivnih vojnika doživjelo između 30 i 40 godina života. Razlika između doživljenih godina veterana i aktivnih vojnika je logički velika te je ne treba posebno testirati.

Tablica 6. Raspodjela broja primljenih stipendija po principu položaja u legijama /
 Table 6. Distribution of the number of annual salaries by rank in the legions

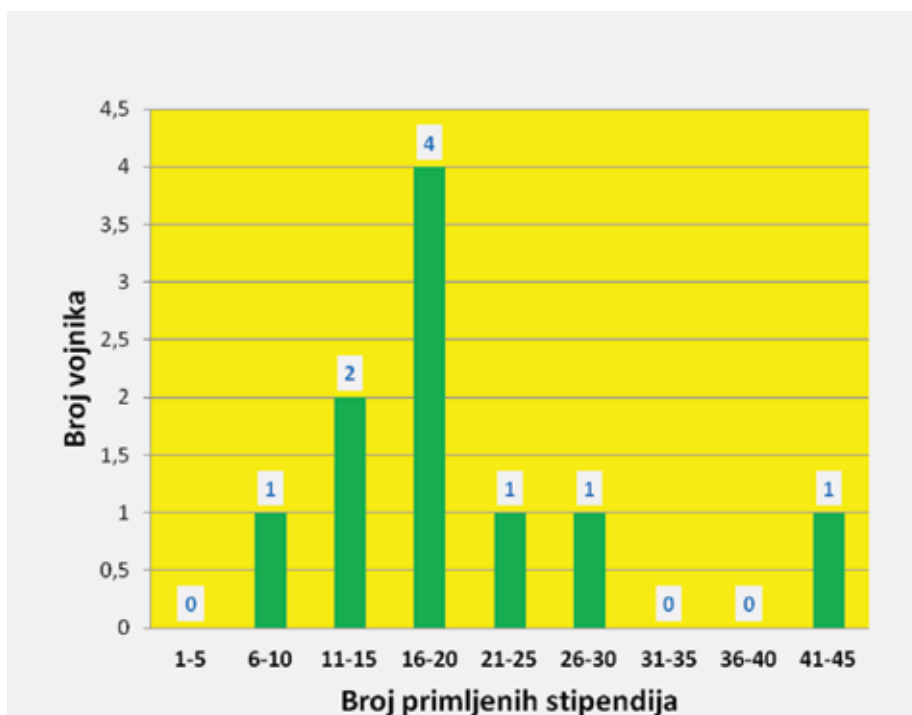
Broj primljenih stipendija	<i>veterani</i>	<i>milites</i>	<i>principales</i>	Svi aktivni vojnici
1–5	0	1	0	1
6–10	0	9	1	10
11–15	0	12	2	14
16–20	0	14	4	18
21–25	7	4	1	5
26–30	9	0	1	1
31–35	2	0	0	0
36–40	1	0	0	0
41–45	0	0	1	1
Ukupno N	19	40	10	50
Medijan C	28	14,5	17,5	15,5
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	2,5	3,5	4,5	3

Grafikon 13. Raspodjela primljenih stipendija za skupinu "veterani" / Chart 13. Distribution of received annual salaries for the "veterans" group

Grafikon 14. Raspodjela primljenih stipendija za skupinu "milites" / Chart 14. Distribution of received annual salaries for the "milites" group

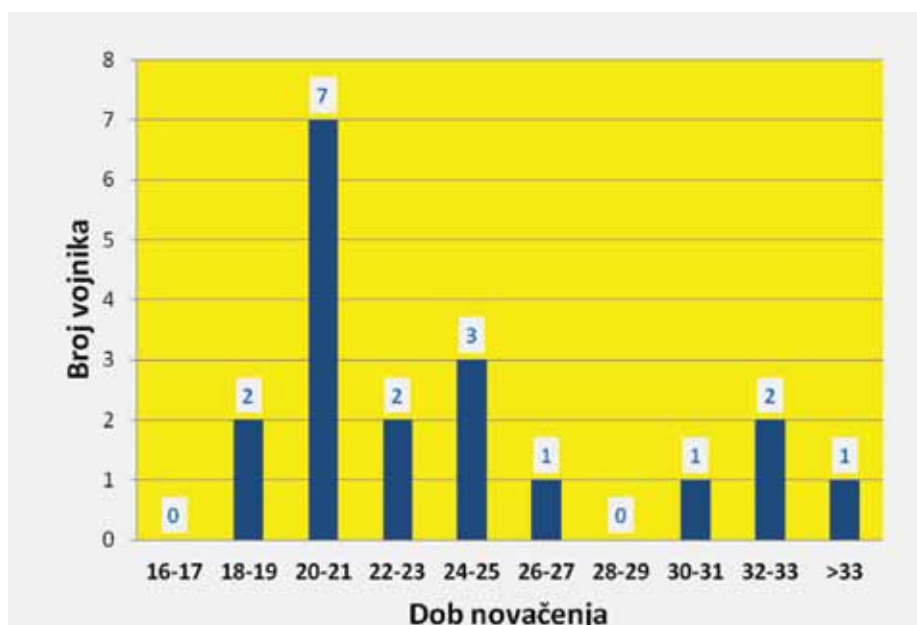
Grafikon 15. Raspodjela primljenih stipendija za skupinu "principales" / Chart 15. Distribution of received annual salaries for the "principales" group

Izračunom medijana može se zaključiti da su veterani, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno primili 28 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 2,5, što znači da je 50% veterana primilo između 25,5 i 30,5 stipendija. Obični vojnici (*milites*), čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su primili 14,5 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 3,5, što znači da je 50% vojnika primilo između 11 i 18 stipendija. Dočasnici (*principales*), čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su primili 17,5 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 4,5, što znači da je 50% principala primilo između 13 i 22 stipendije.

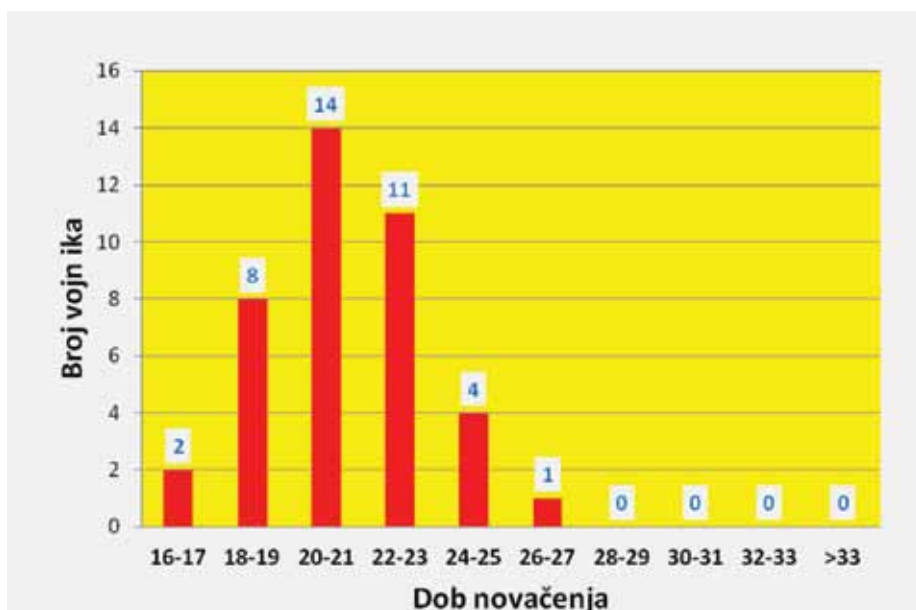
Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između skupine *milites* i skupine *principales* u kontekstu raspodjele broja primljenih stipendija te se prikupljeni podatci mogu tumačiti kao cjelina (svi aktivni vojnici). Izračunom medijana može se zaključiti da su aktivni vojnici, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno primili 15,5 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 3, što znači da je 50% aktivnih vojnika primilo između 12,5 i 18,5 stipendija. Razlika između primljenih stipendija kod veterana i aktivnih vojnika je logički velika te je ne treba testirati.

Tablica 7. Raspodjela dobi novačenja po principu položaja u legijama / *Table 7. Distribution of recruitment age by rank in the legions*

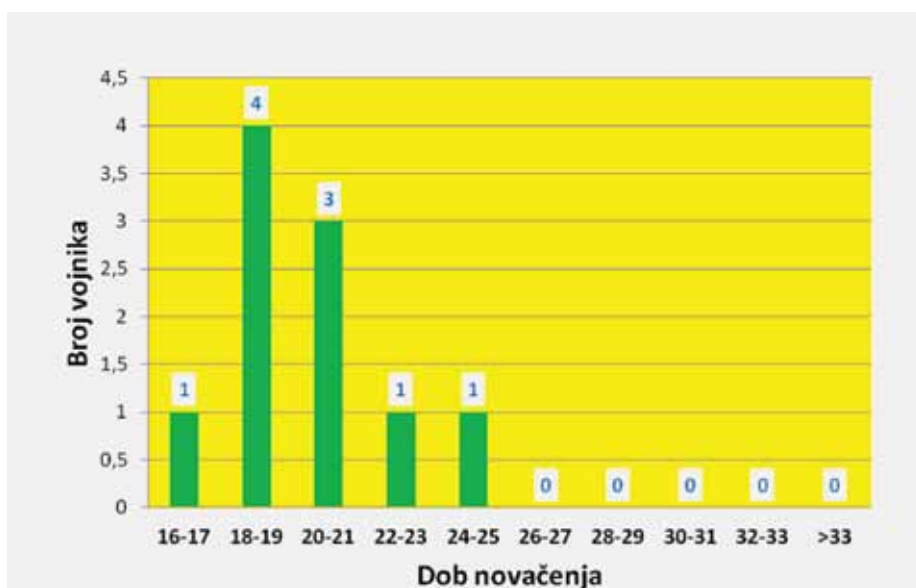
Broj primljenih stipendija	<i>veterani</i>	<i>milites</i>	<i>principales</i>	Svi aktivni vojnici
16–17	0	2	1	3
18–19	2	8	4	12
20–21	7	14	3	17
22–23	2	11	1	12
24–25	3	4	1	5
26–27	1	1	0	1
28–29	0	0	0	0
30–31	1	0	0	0
32–33	2	0	0	0
>33	1	0	0	0
Ukupno N	19	40	10	50
Medijan C	22	21	19,5	20
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	3,5	1,5	2	1,5

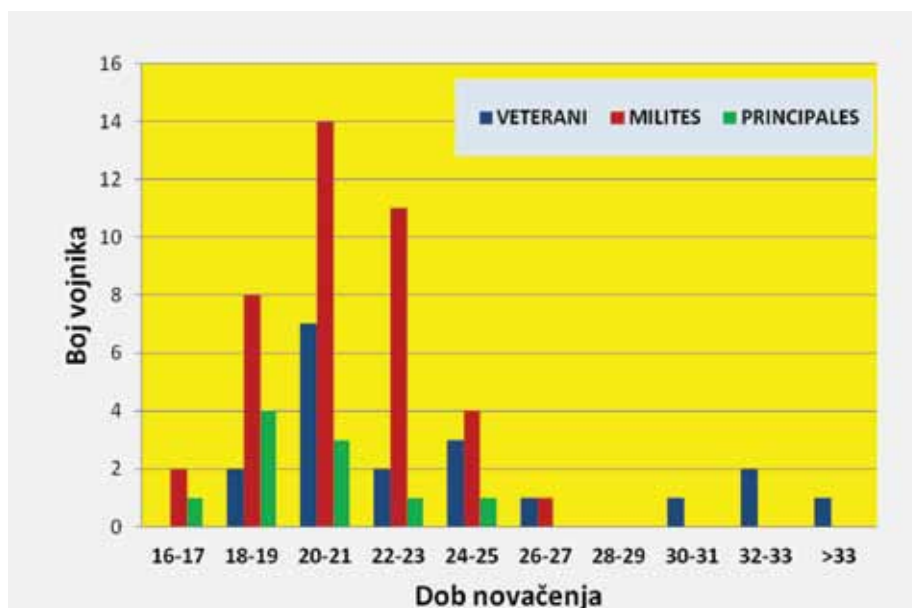
Grafikon 16. Raspodjela pretpostavljene dobi novačenja za skupinu "veterani" / *Chart 16. Distribution of assumed recruitment age for the "veterans" group*

Grafikon 17. Raspodjela dobi novačenja za skupinu "milites" / Chart 17. Distribution of age of recruitment for the "milites" group

Grafikon 18. Raspodjela dobi novačenja za skupinu "principales" / Chart 18. Distribution of age of recruitment for the "principales" group

Grafikon 19. Raspodjela dobi novačenja za sve skupine vojnika / Chart 19. Distribution of recruitment age for all groups of soldiers

Izračunom medijana može se zaključiti da su obični vojnici (*milites*), čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno novačeni u dobi od 21 godine, uz poluinterkvartilno raspršenje od 1,5, što znači da ih je 50% novačeno u dobi između 19,5 i 22,5 godine života. Dočasnici (*principales*), čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su novačeni u dobi od 19,5 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 2, što znači da ih je 50% novačeno u dobi između 17,5 i 21,5 godine života.

Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između skupine *milites* i skupine *principales* u kontekstu raspodjele dobi novačenja te se prikupljeni podatci mogu tumačiti kao cjelina (svi aktivni vojnici).

Kao što je ranije napomenuto, kod aktivnih se vojnika izračunom razlike između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija jasno može odrediti i dob novačenja. No kod veterana navedena pak razlika nije jasan pokazatelj dobi novačenja jer neki su veterani bili umirovljeni i nisu više primali stipendije. Uvidom u grafikon 16 jasno je vidljiva dihotomija u raspodjeli pretpostavljene dobi novačenja za veterane.

Uvidom u tablicu 1 vidljivo je da nadgrobni spomenici veterana pod br. 6, 12, 49 i 51 upućuju na podskupinu veterana koji su najduže živjeli te čija razlika između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija (30, 33, 32 i 55) jasno upućuje da se radi o veteranima koji su umirovljeni te koji više nisu primali stipendiju.

Uvidom u grafikon 19 vidljivo je da se kod većeg broja veterana (proporcija $p = 0,79$, uz standardnu pogrešku proporcije $SD = 0,09$)¹⁹ raspodjela po pretpostavljenoj dobi novačenja preklapa s raspodjelama po dobi novačenja legionara koji su do kraja života bili aktivni (skupine *milites* i *principales*).

Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između ove skupine veterana i skupine aktivnih vojnika u kontekstu raspodjele dobi novačenja, što upućuje da je veći dio veterana, čiji su nadgrobni spomenici očuvani, bio u vojnoj službi do kraja svog života.

¹⁹ Petz, Kolesarić, Ivanec 2012: 181.

Strateška uloga naseljavanja veterana u Dalmaciji tijekom 1. stoljeća

O fenomenu zbrinjavanja isluženih legionara bilo je mnogo govora u stručnoj literaturi, a među mnogobrojnim radovima na tu temu posebno bih izdvojio radove L. Keppiea i J. C. Manna,²⁰ koji su se u svojim istraživanjima dotakli i slučaja naseljavanja veterana na području Dalmacije.²¹

Zaokruženu studiju naseljavanja veterana na području Dalmacije načinio je sveprisutni G. Alföldy,²² ali i J. J. Wilkes, koji je fenomenu naseljavanja veterana na našim područjima posvetio zasebno poglavlje unutar svoje monografije o Dalmaciji.²³ O naseljavanju legijskih veterana na području balkanskih provincija detaljno je pisala i S. Ferjančić,²⁴ koja se pak u suradnji s O. Pelcer-Vučajić posebno dotakla i naseljavanja veterana na području Ilirika u doba Tiberija.²⁵ Uz njih valja napomenuti i relativno nedavno objavljeni rad M. Glavičića i Ž. Pandže o veteranima s područja Ljubuškog polja.²⁶

U navedenim su radovima navedene najvažnije informacije o naseljavanju legijskih veterana, kako u globalu, tako i na području Dalmacije. Međutim, postoje neke zanimljive činjenice koje se mogu iščitati iz prostorne analize smještaja veterana te posebice kroz statističku analizu godina navedenih na njihovim nadgrobnim spomenicima.

Naime, najveća koncentracija natpisa legijskih veterana, izuzev primorskih kolonija,²⁷ zabilježena je na važnim strateškim točkama koje su odreda štatile ulaze prema primorskim kolonijama.²⁸ U zaleđu Narone to je bio *pagus Scunasticus*, gdje je Tiberije dao naseliti veterane VII. i XV. legije.²⁹ Po pitanju Salone, u prvom redu valja naglasiti Aequum,

20 Keppie 1983; 2000: 233–346; Mann 1983.

21 Vezano za naseljavanje vojnika na području Ljubuškog polja (*pagus Scunasticus*): Mann 1983: 30–31; Keppie 2000: 54–55.

22 Alföldy 1964 (ažurirani reprint u: Alföldy 1987: 298–312).

23 Wilkes 1969: 107–115. Usp. i Wilkes 2000: 328–332, gdje se također donosi rasprava o veteranima u Dalmaciji prije 42. godine.

24 Ferjančić 2002.

25 Ferjančić, Pelcer-Vučajić 2017.

26 Glavičić, Pandža 2017.

27 *Salona*: Cesarik 2020a: kat. I, br. 2, 31–34, 58–62, 64, 69, 71, 104, 107, 135, 197; *Narona*: Cesarik 2020a: kat. I, br. 6, 11, 12, 56; *Iader*: Cesarik 2020a: kat. I, br. 3, 13, 114. U sličnom se kontekstu može promatrati i natpis veterana iz Aserije (Cesarik 2020a: kat. I, br. 15). S druge strane, natpis legijskog veterana iz Fulfina (Cesarik 2020a: kat. I, br. 203) možda upućuje na to da je u jednom trenutku došlo do planskog naseljavanja veterana na području Omišlja. Naime, na natpisu o kaptiraju novih izvora te spajanja flavijskog Fulfina na akvedukt *Aqua Flavia Augusta* zabilježeno je da je to svojim novcem financirao *L. Sestius Dexter, veteranus cohortis III praetoriae* (Rendić-Miočević 1974). Uz to, novija arheološka istraživanja potvrdila su postojanje planski uređenog naselja u uvali Sepen kraj Omišlja (Čaušević-Bully, Valent 2015), koje je vrlo vjerojatno osnovano upravo u Vespazijanovo doba. S obzirom na sve navedeno, realno je pomišljati na to da je tijekom Vespazijanova principata došlo do planskog naseljavanja veterana na području Fulfina. Za naseljavanje veterana u Vespazijanovo doba usp. Keppie 2000: 277–290.

28 Budući da bi pojašnjavanje vojno-strateških osnova istočne obale Jadrana, posebice njezina zaleđa, zahtijevalo zasebnu raspravu, upućujem čitatelje da osnovne podatke o strateški važnim punktovima na širim područjima glavnih rimskih vojnih uporišta u Dalmaciji potraže u: Cesarik 2020a: 373–456. Svima koji bolje poznaju dalmatinski pogranični prostor preporučio bih da pročitaju knjigu Milana pl. Voinovicha o austrijsko-francuskom sukobu iz 1809. na području Dalmacije i Like (Voinovich 1907). Iako je riječ o sukobu s početka 19. stoljeća, strateške osnove terena na kojemu je došlo do sukoba tada su praktički bile identične kao i u rimsko doba, a arhivski podatci koje crpi Voinovich iz prve nam ruke pokazuju kako se s austrijske strane priprema obrana širokog terena te kako vojska djeluje nakon što joj popuste prve crte obrane. Ostaci utvrda te posebice disperzija epigrafske građe na ključnim strateškim točkama (klanci, riječni prijelazi) zaleđa dalmatinskih kolonija jasno upućuju da je i rimska obrambena strategija bila slična austrijskoj. Sve je to očito bio produkt dobrog poznavanja "logike terena".

29 *Veterani pagi Scunastici* (ILJug 113, 114): Cesarik 2020a: kat. I, br. 9, 10, 16–26, 146. Dva natpisa veterana pronađena su i na području Imotskog polja (Cesarik 2020a: kat. I, br. 112, 144), gdje je još u Tiberijevo doba došlo do određene građevinske aktivnosti, o čemu svjedoči natpis iz 26./27. godine (CIL III 8512). Vrlo je vjerojatno da su veterani nadzirali magistralnu cestu koja je povezivala Salonu i Naronu, a njihovu su ulogu u kasnijim

mjesto na kojem se nalazio jedan od glavnih prijelaza preko rijeke Cetine te koji je stajao na jednom od nekoliko prirodnih ulaza prema teritoriju Salone.³⁰ U tom kontekstu valja spomenuti i veteransko naselje Siculi, smješteno na trasi ceste od Skardone do Salone,³¹ koje je štitilo ulaz prema glavnom gradu provincije iz smjera zapada.³² Po pitanju Liburnije, prvenstveno kolonije Jader, takvu je ulogu imao Roški slap, budući da se na mjestu njegove sedrene barijere nalazi glavni prijelaz preko srednjeg toka rijeke Krke.³³

Na svim navedenim mjestima prisutna je značajnija zastupljenost veteranskih natpisa. Neka od tih mjesta čak su i izravno spomenuta u izvorima (Plin. *HN* 3.142: *Siculi, in quem locum Divus Claudius veteranos misit*),³⁴ druga su navedena u epigrafskim vreli-ma (*ILJug* 113, 114: *veterani pagi Scunastici quibus colonia Naronitana agros dedit*), dok je u slučaju Ekvuma izvjesno da je došlo do dedukcije veterana u Klaudijevo ili Neronovo doba,³⁵ na čijem su se području veterani najvjerojatnije naseljavali i prije samog osnivanja kolonije.³⁶

Dakle, vidljivo je da je praksa smještaja veterana, između ostalog, imala i značajan strateški karakter jer sasvim je izgledno da je njihova primarna zadaća bila kontrolirati ulaze prema područjima rimskih kolonija, tako da su veteranska odjeljenja, skupa s legijskim i pomoćnim taborima, činila kompleksne sustave zaštite pristupa priobalnim kolonijama.³⁷ Zbog toga se čini da ti veterani nisu nužno bili umirovljenici u pravom smislu riječi, odnosno da oni nisu bili časno otpušteni vojnici koji više nisu bili obvezni služiti svojim nadređenima. Svakako je bilo i onih koji stjecanjem veteranskog statusa više nisu htjeli ili mogli služiti caru, pa su sreću potražili u civilnim naseljima gdje su pronašli mir i konačno počivalište. No očito je da je bilo i onih koji su svojevolumno ili po službenoj dužnosti i dalje služili svojim nadređenima te su i dalje primali plaću.³⁸ Sudeći prema epigrafskoj građi, potonji su čak bili i u većini te se stoga s pravom može govoriti o slučaju "aktivnih veterana".

periodima preuzeli konzularni beneficijariji smješteni u obližnjem Runoviću (*municipium Novae*: Glavaš 2016: 24–27).

30 *Aequum*: Cesarik 2020a: kat. I, br. 55, 78, 79, 145. U istom se kontekstu može shvatiti i prisutnost veterana VII. legije u Dugopolju (Cesarik 2020a: kat. I, br. 37), s obzirom na to da se na tom mjestu račvaju putevi prema Ekvumu i Tiluriju. Njima se mogu pripisati i dva natpisa veterana s područja Tilurija (Cesarik 2020a: kat. I, br. 8, 42) koji su se očito naselili u neposrednom arealu legijskog tabora.

31 Za tu cestu usp.: Miletić 1992; 1993: 140–146.

32 Natpisi veterana iz Sikula: Cesarik 2020a: kat. I, br. 36, 74, 136–138.

33 Natpisi veterana s Roškog slapa: Cesarik 2020a: kat. I, br. 110, 120, 193. U istom se kontekstu može promatrati i natpis veterana iz Mratova (Cesarik 2020a: kat. I, br. 127), s obzirom na to da se nedaleko od Mratova nalaze prijelazi preko Krke kod Daljenskog buka i Mostina (usp. Cesarik 2018: 13–16). Jedan natpis veterana XI. legije pronađen je i na području Knina (Cesarik 2020a: kat. I, br. 167), čiju stratešku važnost ne treba posebno naglašavati, s obzirom na to da Kninsko polje čini prirodno raskrižje između nekoliko različitih geografskih cjelina, a između ostalog, tamo se nalazila i važna legijska ispostava koja je čuvala ulaz na područje legijskih livada (*prata legionis*, usp. Cesarik 2017: 363–364, 368–369; Cesarik, Drahotusky-Bruketa 2020: 39–42).

34 Usp. i natpis *CIL* III 2028 = 8753 iz Salone. Riječ je o natpisu koji su u čast primipilara i prefekta tabora V. legije Makedonike podigli *veterani qui militaverunt sub P. Memmio Regulo legato Augusti et missi sunt Q. Futio Lusio Saturnino M. Seio Varano consulibus*. Na osnovi konzulskog para, vrijeme otpuštanja veterana datira se u drugu polovicu 41. godine (Cooley 2012: 460; usp. *AE* 1978, 137 = *AE* 1984, 228 = *TPSulp* 70; *AE* 1991, 438), što otvara mogućnost povezivanja s Plinijevim navodom o Klaudijevom naseljavanju veterana u Sikulima (usp. Alföldy 1964: 177–179; Wilkes 1969: 114). No čini se da su navedeni veterani ipak bili naseljeni negdje drugdje te da su posredstvom drugih osoba (*curam gerentibus*) dali podići spomenik svom bivšem zapovjedniku koji se priključio municipalnom životu glavnog grada Dalmacije (usp. Cesarik 2020b).

35 Betz 1939: 13–14. Usp. i Demicheli 2016: 163–164.

36 Tončinić, Demicheli 2008: 354.

37 O vojnim uporištima u Dalmaciji tijekom 1. stoljeća vidi Cesarik 2020a: 372–456.

38 Na značajnom broju natpisa potvrđeno je služenje duže od predviđenih 25 godina (Cesarik 2020a: kat. I, br. 16–20, 23–25, 32, 56, 58, 110, 146). Za predviđeni rok legionarske službe usp. Keppie 2000: 239–247.

Teško je reći koji je glavni razlog zadržavanja veterana pod stijegom, odnosno teško je reći jesu li neki od veterana bili prisiljeni služiti vojsci na neodređeni period ili je to katkada bila i želja samih legionara, jer produžetak službe značio je i sigurnu plaću, a vjerojatno i neke druge privilegije. Može se čak pomišljati i na slučaj "institucionalizacije", odnosno stapanja osobe s institucijom kojoj je pripadala čitavi radni vijek, pa je moguće kako neki od veterana jednostavno nisu vidjeli smisla u umirovljenju. Vojska je mnogim pojedincima bila sve što su u životu poznavali te sve čemu su ikada pripadali, a u toj su instituciji i krvavo izgradili svoj identitet te stekli i određeni autoritet unutar svoje društvene skupine. S obzirom na to realno je zaključiti da je bilo i slučajeva u kojima isluženi vojnici, nakon 20 ili 25 godina staža, jednostavno nisu bili sposobni obrađivati zemlju ili se pridružiti civilnom životu, s pokušajem uklapanja u sredinu koja im je po svim mjerilima bila apsolutna nepoznanica.

No koji god tomu bili razlozi, jasno je da je država imala koristi od takvih vojnika te ih je iz određenih razloga i dalje držala na plaći. Oni su vjerojatno dobili poneke privilegije, ali su i dalje morali redovno izvršavati određene zadaće jer u protivnom sigurno ne bi bili plaćeni. Kao jedna od mogućnosti zašto ih je država plaćala i nakon stjecanja veteranskog statusa nameće se jednostavna činjenica da su ti vojnici bili dobro upoznati s raznim oblicima provincijskog upravnog protokola. Logički je zaključiti i da su dobro poznavali teren te su zasigurno upoznali i lokalne ljude, kao i njihove običaje zbog čega im je – za razliku od golobradih mladića pridošlih iz raznih krajeva Carstva – bilo mnogo lakše ispunjavati određene vrste zadaća.

Osim što prostorni obrazac smještaja veterana jasno upućuje na to da su neki od njih i dalje imali važnu ulogu u cjelokupnom funkcioniranju dalmatinskog garnizona, na zaključak o postojanju "aktivnih veterana" prvenstveno upućuje statistička analiza. Naime, ona nesumnjivo pokazuje kako nema odstupanja u distribuciji brojčanih vrijednosti razlike između doživljenih godina i primljenih stipendija kod značajne većine veterana i skupine aktivnih vojnika. I to ne naglašavam samo zato što postoji niz primjera u kojima razlika između godina života i primljenih stipendija kod veterana odgovara prosječnoj dobi novačenja kod aktivnih vojnika,³⁹ već zbog toga što tako pokazuje egzaktna i detaljna statistička analiza, korištenjem Mann-Whitneyevog U-testa. Zbog toga se stvarno može zaključiti da je dobar dio veterana, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na tlu Dalmacije, preminuo tijekom vojne službe te su oni – baš kao i aktivni vojnici – služili pod stijegom sve do kraja života.⁴⁰

Kao moguće objašnjenje tog fenomena prvenstveno se nameću vrijeme i prostor. Naime, riječ je o najranijim periodima principata u kojima, po svemu sudeći, sustav zbrinjavanja veterana još uvijek nije bio konačno definiran. Isto tako, valja naglasiti i da je riječ o nepograničnom području koje je postupno ostalo bez cjelokupnog legijskog garnizona.⁴¹ S obzirom na to, čini se sasvim realnim zaključiti kako je dugo zadržavanje veterana pod stijegom u konačnici bio i sastavni dio postupnog procesa demilitarizacije Dalmacije.

39 Postoji niz veterana u čijim slučajevima razlika između doživljenih godina i primljenih stipendija apsolutno odgovara prosječnoj razlici aktivnih vojnika (Cesarik 2020a: kat. I, br. 20, 24, 37, 42, 56, 58, 104, 120, 146, 167).

40 Na osnovi velike razlike između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija (30, 33, 32 i 55), u četiri je slučaja jasno da su se neki od veterana povukli iz službe i više nisu primali plaću (Cesarik 2020a: kat. I, br. 17, 25, 110 i 114) te su očito proživjeli i određeni broj pravih umirovljeničkih godina.

41 O legijama u Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principata vidi Cesarik 2020a: 146–176.

Dodatak I. Značenje izraza *missicius*

Zbog gore navedenih zaključaka moguće je iznijeti i prijedlog za objašnjenje pojma *missicius*. Naime, u literaturi se uvriježilo mišljenje da je termin *missicus* zapravo sinonim za termin *veteranus*,⁴² ali budući da se na natpisima javlja i kombinacija tih termina (*veteranus missicus*) ili pak termini poput *miles missicius veteranus* te *miles missicius*, pojavile su se i različite teorije koje su pokušale objasniti taj izraz.⁴³ No na osnovi analize natpisa veterana na području Dalmacije poprilično je sigurno da, barem u nekim slučajevima, te izraze valja odvojiti, jer činjenica da je vojnik postao veteran ne mora nužno značiti i da je bio otpušten u pravom smislu riječi (*missum facere*).⁴⁴ Naprotiv, vidljivo je da su mnogi vojnici veteranskog statusa i dalje bili u službi te su i dalje primali plaću, na osnovi čega je teško govoriti da su oni bili *missicii* u pravom smislu riječi. Upravo zbog toga može se ponuditi logičan i realan prijedlog objašnjenja termina *missicius*, a on je po mom mišljenju značio upravo ono što ta riječ definira u doslovnom smislu: otpuštenik, otpušteni vojnik ili onaj koji više nije aktivan,⁴⁵ pa bio on prijevremeno otpušteni vojnik ili pak umirovljeni veteran.

Vjerojatno se upravo zbog toga javljaju termini *missicius*,⁴⁶ *miles missicius*,⁴⁷ te *veteranus missicius*,⁴⁸ odnosno *miles missicius veteranus*,⁴⁹ jer vojnik nije morao nužno steći veteranski status da bi bio časno otpušten iz vojske. Neki od vojnika su, vjerojatno iz zdravstvenih razloga, bili primorani napustiti službu, a zbog činjenice da nisu stekli veteranski status nazivali su se samo misicijima (*missicii*) ili otpuštenim vojnicima (*milites missicii*). To najbolje pokazuje slučaj misicija XI. legije koji je preminuo u Saloni sa svega 35 godina.⁵⁰ Po svemu sudeći, riječ je o vojniku koji nije odslužio dovoljan broj godina da bi stekao veteranski status, već je – vjerojatno iz zdravstvenih razloga – bio prijevremeno otpušten iz legije, zbog čega je na svom epitafu naslovljen kao *missicius legionis XI*.⁵¹ Naravno, i umirovljeni veterani su se mogli nazivati samo misicijima jer oni su u svojoj osnovi upravo bili “otpušteni” iz vojske, odnosno nisu više bili pod stijegom, što potencijalno objašnjava slučaje onih misicija koji su dugo služili u vojsci.⁵²

Takvi su se vojnici mogli posebno nazivati i otpuštenim veteranima (*veterani missicii*), čime su se razlikovali od onih veterana koji su formalno još uvijek bili pod stijegom, što je posebice vidljivo na epigrafskom materijalu sa spomenom veterana u Dalmaciji, gdje zadržavanje pod stijegom nije imalo fiksirani rok, već se ono moglo produžiti na neodređeni period.

U konačnici je i veteran mogao biti *missicius*, a da to nije izravno navedeno na natpisu, što svakako otežava pokušaj razlučivanja kada je riječ o stvarno umirovljenom, a kada o

42 Keppie 2000: 241.

43 Usp. najnovije: Maršić 2015: 12–13.

44 Za značenje glagola *mitto*, 3., *misi*, *missum* vidi OLD 1119–1120.

45 Usp. OLD 1118.

46 Primjerice: CIL III 14355,14 (*missicius legionis XIII Geminae*); CIL XIII 6951a (*missicius legionis XXI*); AE 2002, 1155 (*missicius legionis XV Apollinaris*); AE 1915, 47 (*missicius ex legione III Cyrenaica*).

47 CIL XII 3179 = ILS 2267 = AE 1994, 1174. Usp. i Lörincz 2001: 195, kat. br. 124 (*missicius eques alae Hispanorum*).

48 AE 1920, 63.

49 ILS 2321.

50 CIL III 2037 = 8579.

51 Identična je stvar i s misicijem XIII. legije Gemine (CIL III 14355¹⁴) koji je također preminuo s 35 godina; te posebno s misicijem ale *Batavorum* (AE 1987, 829) koji je preminuo sa svega 30 godina. To ujedno i objašnjava zašto *Viridomarus Thartontis f.*, domo Biturix, *missicius alae Claudiaae Novae* (Kat. II, br. 1) na svom nadgrobnom spomeniku nosi peregrinsko ime (usp. Maršić 2015: 13). Po mom mišljenju, riječ je o otpuštenom vojniku koji nije stekao veteranski status, a s njim niti rimsko građansko pravo.

52 Usp. primjerice AE 1912, 187: *missicius alae Capitonianae* koji je doživio 80 godina te primio 35 stipendija; ili pak AE 1974, 475: *missicius cohortis I Noricorum* koji je nakon 28 stipendija primio civitet. Usp. i Lörincz 2001: 195, kat. br. 124: *Ti. Claudius Severus Icepni f.*, Vangio, *missicius eques alae Hispanorum*, koji je doživio 60 godina te očito primio civitet. Njima se može pridružiti i *miles missicius T. Iulius Festus militavit annos XXV in legione XVI* (CIL 12, 3179 = ILS 2267 = AE 1994, 1174).

“aktivnom veteranu”.⁵³ U mnogim je slučajevima to nemoguće razaznati, no ako pogledamo statističku analizu te obrazac lokacija na kojima su naseljavani veterani, može se zaključiti da su oni veterani čiji su nadgrobni spomenici pronađeni unutar civilnog konteksta (kolonije, municipiji) – kao i oni kojima razlika između broja doživljenih godina i broja stipendija uvelike odskake od prosjeka – najvjerojatnije bili veterani koji više nisu služili pod stijegom. U slučaju veterana čiji su spomenici pronađeni na strateškim točkama koje su štitile pristupe kolonijama ili pak u slučaju onih kojima navedena razlika odgovara prosjeku aktivnih vojnika, može se pomišljati da je riječ o veteranima koji su i dalje bili zadržani pod stijegom.

Dodatak II. Gdje je ubijen A. Sentije, veteran XI. legije?

Na osnovi gore navedenih spoznaja, ali i na osnovi određenih topografskih otkrića može se nadograditi odlična studija pokojnog profesora Slobodana Čače o pokušaju lokaliziranja točnog mjesta gdje je ubijen Aulo Sentije,⁵⁴ veteran XI. legije čiji je nadgrobni spomenik pronađen kod crkve sv. Martina u Mratovu (sl. 1).⁵⁵ Spoznaja o tome da legijski veterani nisu nužno morali biti u potpunosti umirovljeni od službe te da su mnogi od njih i dalje odrađivali određene zadaće, dovodi do mogućnosti da je i A. Sentije na neki način ostao u vojnoj službi. Na to prvenstveno navode riječi kako je Sentije ubijen *secus Titium flumen* (uz rijeku Krku). To nadalje upućuje na pomisao da je u sukob sa svojim ubojicom došao zbog riječnog prijelaza. Budući da su Rimljani izgradili čitav niz vojnih utvrda poviše prijelaza preko rijeke Krke,⁵⁶ ali i da su upravo na takvim mjestima i naseljavali veterane (Roški slap), logično je pomisliti da je A. Sentije u trenutku svoje smrti bio u svojstvu čuvara jednog od takvih prijelaza.

Sl. 1. Stela A. Sentija iz Mratova (Arheološki muzej Zadar, inv. br. A30445) (snimio O. Hari) / Fig. 1. Stele of A. Sentius from Mratovo (Archaeological Museum Zadar, inv. no. A30445) (photo by O. Hari)

53 Dakle, po mom mišljenju, iza pojma *missicius* krije se naziv za časno otpuštenog vojnika, bilo da je riječ o umirovljenom veteranu ili pak o vojniku koji je iz određenih razloga prijevremeno umirovljen iz vojske.

54 Čače 1989: 62–68.

55 CIL III 6418 = 9896: A(ulus) Sentius A(uli) f(ilius) / Pom(ptina) Arreti(o) / vet(eranus) leg(ionis) XI h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / hic est occisus / finibus Varvari/norum in agello / secus Tit(i)um flu/men ad Petram / Longam faciendum c(uravit) her(es) / Q(uintus) Calventius L(uci) f(ilius) Vitalis. AMZd inv. br. A30445.

56 O njima vidi Cesarik 2020a: 405–422.

S obzirom na navod da je ubijen *finibus Varvarinorum* (u varvarijanskim granicama), mislim da je logički pomišljati da se to dogodilo na desnoj obali rijeke,⁵⁷ a budući da je mjesto ubojstva dodatno precizirano pojmovima *in agello* (u malom polju) te *ad Petram Longam* (kod Duge stijene), to bi mjesto trebalo tražiti na jednom od dolinskih proširenja uz rijeku Krku koje se nalazi podno markantne pojave usred samog kanjona (stijena ili u lokalnoj toponimiji "greda"). U svojim sam ranijim razmišljanjima čak pomišljao na mogućnost da je riječ o Roškom slapu, s obzirom na to da su tamo potvrđena tri natpisa legijskih veterana,⁵⁸ od kojih je jedan nosio titulu *centurio veteranorum*,⁵⁹ što upućuje na to da je riječ o zapovjedniku veteranskog odjeljenja (*vexilla veteranorum*).⁶⁰ Budući da je Roški slap po sinklinali prirodno vezan za Varvariju, pomišljao sam kako bi dolinsko proširenje s desne strane Roškoga slapa moglo odgovarati navodu da se ubojstvo dogodilo na varvarinskoj strani rijeke Krke.

No takva se pretpostavka teško može održati. Prvenstveno zbog toga što je Sentijeva stela pronađena u Mratovu, oko 8 km sjeveroistočno od Roškog slapa, pa bi u okviru pretpostavke da je (u trenutku ubojstva) služio na Roškom slapu, bilo i za očekivati da je on na tom mjestu dobio i zemlju, zbog čega bi vjerojatno tamo bio i pokopan. Teško je i za očekivati da bi Roški slap – kao jedan od najmarkantnijih slapova Krkina kanjona – nosio naziv po stijeni (*Petra Longa*), a ne po činjenici da je riječ o markantnoj sedrenoj barijeri, na kojoj se uostalom nalazio i najvažniji prijelaz preko srednjeg toka rijeke Krke.⁶¹

No uvidom u neke nove te povezivanjem prijašnjih spoznaja, s velikom se sigurnošću može reći gdje je Sentije bio ubijen. Naime, pregledavanjem zračnih snimki na području Čučeva nedavno su uočeni ostatci rimskog pomoćnog logora koji je kontrolirao nekoliko sporednih prijelaza preko rijeke Krke. Jedan od tih prijelaza zove se "Mostina", a smješten je između srednjovjekovnih utvrda Trošenj i Nečven (sl. 2–4). Tu se nalazi i prapovijesna utvrda na litici kod Trošenja, što svjedoči o kontinuitetu kontrole riječnog prijelaza od prapovijesti do srednjeg vijeka.⁶²

Sl. 2. Pogled na nekadašnji prijelaz preko rijeke Krke na mjestu "Mostina" (snimio N. Cesarik) / Fig. 2. View of the former crossing over the river Krka at the place "Mostina" (photo by N. Cesarik)

57 Usp. Čače 1989: 65. Ne slažem se s mišljenjem Mate Suića kako je natpis dokaz da je granica Varvarije prelazila na lijevu obalu rijeke Krke (Suić 1962: 195) jer mjesto pronalaska natpisa nema veze s mjestom ubojstva. Sentije je ubijen u malom polju uz rijeku Krku, no ne navodi se direktno i na kojoj strani rijeke. Mislim da to otkriva upravo navod da se to dogodilo *finibus Varvarinorum*. Dakle, ubojstvo se dogodilo s varvarinske, odnosno desne strane rijeke Krke (usp. Miletić 2007: 185).

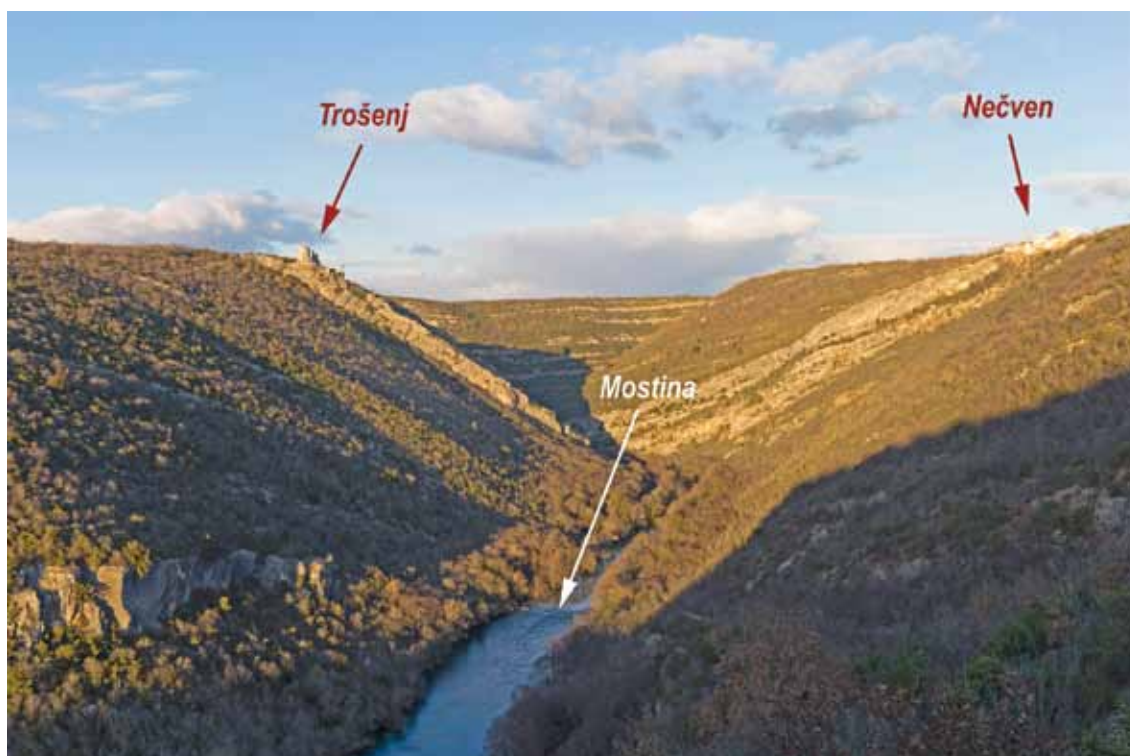
58 Cesarik 2020a: kat. I, br. 110, 120, 193.

59 Cesarik 2020a: kat. I, br. 193.

60 Usp. Keppie 2000: 243.

61 Usp. Miletić 1993: 139.

62 Cesarik 2018: 13–20.

Sl. 3. Prijelaz na mjestu "Mostina" između Trošenja i Nečvena (snimio N. Cesarik) / Fig. 3. Crossing at the place "Mostina" between Trošanj and Nečven (photo by N. Cesarik)

Sl. 4. Položaj "Mostina" na rijeci Krki (snimio N. Cesarik) / Fig. 4. Location of "Mostina" on the river Krka (photo by N. Cesarik)

Do spoznaje da se taj dio Krkina kanjona zove "Mostina" ne dolazi se uvidom u Topografsku ili Hrvatsku osnovnu kartu, već uvidom u katastarske podatke. Naime, na Hrvatskoj osnovnoj karti 1:5000, na desnoj obali rijeke Krke, između Daljenskog buka i navedenog prijelaza (podno Saračeve grede),⁶³ naznačen je toponim "Gaz", no u katastru je ta čestica označena toponimom "Mostina",⁶⁴ što pokazuje kako je na tom mjestu nekada stvarno postojao most koji su evidentno nadzirale srednjovjekovne utvrde Trošenj i Nečven.⁶⁵ Naravno, u toj spoznaji ne bi bilo ništa specifično da ne postoji podatak L. Montija: *Presso il Krka distante dalla chiesa di S. Martino due miglia e mezzo circa esiste un macigno chiamato duga greda o duga stina (= petra longa), al confine dei due villaggi Puljane e Bogatić e presso un punto dei fiunie detto mostine.*⁶⁶

Dakle, dvije i pol milje od mjesta pronalaska stele Aula Sentija (crkva sv. Martina u Mratovu) u narodu je nekada postojao toponim "Duga greda" ili "Duga stina", na granici Puljana i Bogatića, nedaleko od mjesta poznatog pod nazivom "Mostine". Iako je bilo više mišljenja o tomu gdje bi to mjesto moglo biti,⁶⁷ ona uglavnom nisu bila potkrijepljena pravim terenskim podacima. Jedan od razloga krije se u činjenici da ranijim autorima nije bio poznat podatak iz katastra o toponimu Mostina,⁶⁸ a tomu je vjerojatno pridodalo i to što postoje dvije katastarske općine koje nose ime Bogatić – Bogatić Prominski i Bogatić Miljevački.⁶⁹ A upravo onaj Prominski graniči s katastarskom općinom Puljane (sl. 5).⁷⁰ Takvo katastarsko uređenje datira još od druge austrijske uprave u Dalmaciji te je kao takvo zabilježeno i na katastarskoj karti Dalmacije iz 1828. godine (sl. 6), a te su granice očuvane i do danas.

63 Daljenski buk je danas brzac koji se nalazi na zavoju Krke između Trošenja i Nečvena. Kao takav je ucrtan na Hrvatskoj osnovnoj karti 1:5000. Nedaleko od brzaca, unutar kanjona je označen i toponim "Daljen", koji zapravo označava sam brzac (vidi Urlič-Ivanović 1892: 27). S obzirom na to da se naziva "bukom", očito je kako je na tom mjestu nekada postojala sedrena barijera koja je formirala slap. Budući da danas tom buku nema ni traga, vjerojatno je kako ga je zadesila sudbina slična onaj nekadašnjeg Čavlinova buka, u narodu poznatog i kao Bobodol (usp. Cesarik 2020a: 381, bilj. 1408).

64 K.č. br. 5356/1, MB 313866 k.o. Kistanje.

65 Taj toponim spominje i Grgur Urlič-Ivanović u svom živopisnom putopisu po Krkinu kanjonu: *Debeli gaz Mostina šumi na odjek Daljena...*; te: *Krka se okitila vrbijem do Mostina i Daljena...* (Urlič-Ivanović 1892: 27). Isti autor donosi i staru narodnu pjesmu u kojoj se spominje taj toponim (Urlič-Ivanović 1892: 39–40).

66 CIL III 6418 = 9896; Čače 1989: 65. Podatak o tome donosi i Šime Ljubić: *blizu Krke, okolo dvie milje i pol od sv. Martina, strši hridina, koju još danas zovu "duga stina", na medji sela Puljana i Bogatića, na mjestu nazvanu "Mostine"* (Ljubić 1867: 166).

67 Čače 1989: 65–66; Miletić 2007: 185, bilj. 27.

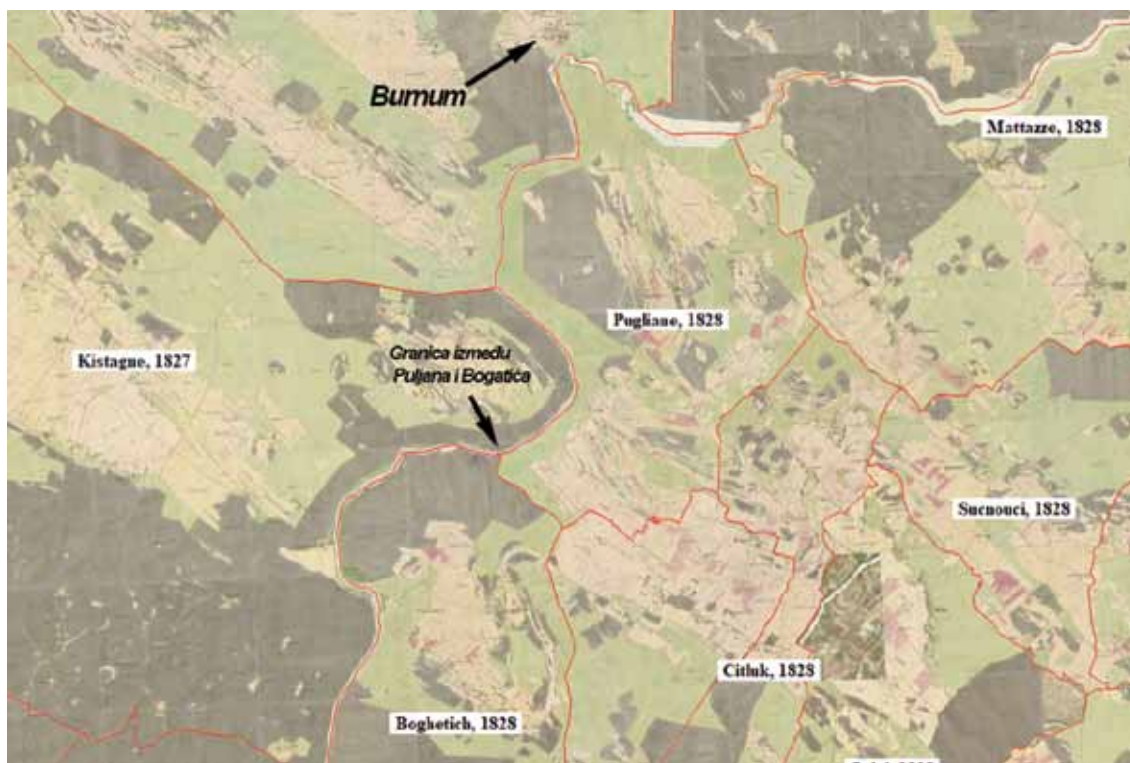
68 Vidi posebno Kubitschek 1924: 211, bilj. 1; Čače 1989: 65.

69 Na Hrvatskoj osnovnoj karti 1:5000, kao i na Topografskoj karti 1:25000 označeni su Bogatić Gornji, Srednji i Donji. Bogatić Gornji se nalazi nedaleko od srednjovjekovne utvrde Bogočin.

70 Slobodan Čače je, naravno, bio na dobrom tragu, ali kako nije pronašao adekvatnog poznavatelja lokalne toponimije, nije mogao točno odrediti mjesto o kojemu je govorio L. Monti. No bez obzira na to, odlično je zaključio da se "Duga greda" nalazi na međi Bogatića i Puljana, oko 1,5 km nizvodno od Nečvena, odnosno 2,5 km uzvodno od manastira Krka, između površi Čučeva s kistanjske te Bogočinskog gaja s prominske strane Krkina kanjona (Čače 1989: 65–66).

Sl. 5. Rasprostiranje katastarskih općina Puljane i Bogatić Prominski (prema: <https://oss.uredjenazemlja.hr/map>, 17.3.2023) / Fig. 5. Distribution of the cadastral municipalities of Puljane and Bogatić Prominski (according to: <https://oss.uredjenazemlja.hr/map>, 17/03/23)

Sl. 6. Granica katastarskih općina Puljane i Bogatić na katastarskoj karti Dalmacije iz 1828. godine (prema: <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral>, 17.3.2023.) / Fig. 6. border of cadastral municipalities Puljane and Bogatić on the cadastral map of Dalmatia from 1828 (according to: <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral>, 17/03/23)

I tu dolazimo do rješenja glede pitanja o točnom mjestu gdje se nalazi “Duga greda”, a time vjerojatno i *Petra Longa*.⁷¹ Naime, točno preko puta granice između katastarskih općina Bogatić Prominski i Puljane, na desnoj obali rijeke Krke, nalazi se dolinsko proširenje koje se na Hrvatskoj osnovnoj karti 1:5000, ali i u katastru, naziva “Dugača”.⁷² A ta se livada upravo nalazi nedaleko od one u koja se u katastru naziva “Mostina”. Dakle, stvari su sasvim jasne. Kao što je rekao Lovro Monti: blizu Krke strši hridina, u narodu poznata kao “Duga greda” ili “Duga stina” (= *Petra Longa*), a koja se nalazi na međi Bogatića i Puljana, blizu mjesta koje se naziva Mostine.

I svi podaci iz današnjeg katastra odgovaraju Montijevim riječima. Toponim “Mostina” sačuvao se u katastru u nazivu dolinskog proširenja uz desnu obalu Krke, dok je nedaleko od njega, točno preko puta međe između katastarskih općina Bogatić Prominski i Puljane, u imenu druge livade uz Krku, sačuvan toponim “Dugača”, koji je bez sumnje izveden od nekadašnjeg naziva “Duga stina” ili “Duga greda” koji spominje L. Monti (sl. 7).⁷³ Da je tomu tako potvrđuju i nazivi za “grede” na tom dijelu Krkina kanjona. Naime, s prominske se strane Krke nalaze “Redžepovačke grede” koje se nazivaju i “Ređepovača” ili “Režepovača”,⁷⁴ a nešto uzvodnije od nje nalaze se i “Orlove grede” koje se nazivaju i “Orlovače”.⁷⁵ Logično je stoga zaključiti kako drugi naziv za “Dugu gredu” može biti jedino “Dugača”. A da su livade uz Krku na tom dijelu Krkina kanjona nazivane po markantnim gredama koje ih nadvisuju, pokazuje primjer “Redžepovačkih greda” budući da je livada podno njih u katastru naznačena upravo imenom “Ređepovača”.⁷⁶ A taj se naziv, osim za livadu, koristi i za samu gredu.⁷⁷ Prema tomu ne bi trebalo biti sumnje u to da je greda poviše livade pod imenom “Dugača” nekada u narodu bila poznata kao “Duga greda”.

A to posljedično rješava i određena teritorijalna pitanja na području Liburnije jer mislim da bi trebalo biti jasno da se ubojstvo Aula Sentija dogodilo na desnoj obali rijeke te da upravo tu treba tražiti granicu varvarinskog teritorija. Budući da je na rubu površi Čučeva – kao dio garnizona u Burnumu – izgrađen rimski pomoćni logor,⁷⁸ rekao bih da je granica između Varvarije i Burnuma otprilike pratila granicu današnjih katastarskih općina Kistanje i Ivoševci.

Na osnovi svega iznesenog logično je zaključiti kako je A. Sentije s ostalim veteranima dobio zemlju na području Mratova,⁷⁹ no po mom mišljenju odabir tog položaja nije bio nasumičan, već je Sentije vjerojatno i dalje ostao pod stijegom, nadzirajući one koji su htjeli prijeći Krku na jednom od njezinih sporednih prijelaza, na mjestu poznatom pod toponimom *Petra Longa* (Duga stijena). U jednoj od takvih kontrola naletio je i na svog ubojicu, a svemu su, kako to najčešće i biva kod ubojstava, vjerojatno kumovali motivi

71 Za opravdanost povezivanja rimske *Petra Longa* i novovjeke “Duge grede” ili “Duge stine” vidi Čače 1989: 66–68.

72 K.č. br. 5354/1 i 5354/2, MB 313866 k.o. Kistanje.

73 Budući da se s prominske strane nalaze “Redžepovačke grede” po kojima je i livada podno njih nazvana “Ređepovača” (k.č. br. 415/2, MB 305537 k.o. Bogatić Prominski), jasno je da se “Duga greda” i nalazi poviše livade koju nadvisuje. Uz to, nazivi greda s prominske strane dobro su poznati (npr. Saračeva greda, Orlove grede, Jezerske grede te Redžepovačke grede), kako preko karata (Hrvatska osnovna karta 1:5000), tako i iz literature iz 19. stoljeća (Urlić-Ivanović 1892: 27), dok je greda poviše “Dugače” neoznačena na kartama.

74 “Redžepovačke grede”: Hrvatska osnovna karta 1:5000 (tim je toponimom označena i livada podno njih); “Režepovača”: Urlić-Ivanović 1892: 27 (naziv za gredu). U katastru je livada podno Redžepovačkih greda zavedena pod imenom “Ređepovača” (više katastarskih čestica od kojih je prva nizvodno označena kao k.č. br. 415/2, MB 305537 k.o. Bogatić Prominski).

75 “Orlovače”: Hrvatska osnovna karta 1:5000; “Orlove grede”: Urlić-Ivanović 1892: 27.

76 Riječ je livadi rascjepkanj na više katastarskih čestica. Prva nizvodno je označena kao k.č. br. 415/2, MB 305537 k.o. Bogatić Prominski.

77 Vidi Urlić-Ivanović 1892: 27.

78 Cesarik 2018: 13–20.

79 O tome više kod Čače 1989: 66–68.

privatno-interesne naravi. Budući da je A. Sentije svoju zadaću kao čuvara prijelaza preko Krke zasigurno obavljao u periodu prije 42. godine, čini se da je u kasnijim godinama kontrola nad prijelazima između Mratova i Čučeva potpala pod nadzor pomoćnog logora u Čučevu, koji je najvjerojatnije izgrađen u sklopu Klaudijeve temeljite reorganizacije dalmatinskog garnizona.⁸⁰

Sl. 7. Ključni toponimi u slučaju ubikacije mjesta ubojstva A. Sentija / Fig. 7. Key place names in the case of murder site of A. Sentius

⁸⁰ Usp. Cesarik 2018: 13–20.

LITERATURA / LITERATURE

- Alföldy 1964 Géza Alföldy, Veteranendeduktionen in der Provinz Dalmatien, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 13/2, 1964., 167–179.
- Alföldy 1987 Géza Alföldy, *Römische Heeresgeschichte: Beiträge 1962–1985*, *Mavors Roman Army Researches* 3, J. C. Gieben, Amsterdam, 1987.
- Betz 1939 Artur Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Rudolf M. Rohrer, Baden bei Wien, 1939.
- Cesarik 2017 Nikola Cesarik, River Crossings and Roman Auxiliary Forts: A New Evidence from the River Krka, *CAntr* 41/4, 2017., 363–370.
- Cesarik 2018 Nikola Cesarik, Pre-Roman and Roman Burnum: Some Remarks, and New Evidence of the Auxiliary Fort at Čučevo, *Journal of Ancient History and Archaeology* 5/4, 2018., 5–21.
- Cesarik 2020a Nikola Cesarik, *Rimska vojska u provinciji Dalmaciji od Augusta do Hadrijanova principata*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2020.
- Cesarik 2020b Nikola Cesarik, *Veterani qui militaverunt sub P. Memmio Regulo* (ad CIL 3, 2028 = 8753), *Tusculum* 13, 2020., 23–31.
- Cesarik 2022 Nikola Cesarik, Several unpublished Roman inscriptions from the Liburnian frontier, *VAMZ* 55/1, 2022., 53–71.
- Cesarik, Drahotusky-Bruketa 2020 Nikola Cesarik, Luka Drahotusky-Bruketa, The Inscription of *Cohors III Alpinorum* from Cecela near Drniš (Dalmatia) and the Question of the Roman Military Presence in Petrovo polje During the Principate, *Journal of Ancient History and Archaeology* 7/2, 2020., 32–45.
- Cooley 2012 Alison E. Cooley, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- Čače 1989 Slobodan Čače, Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba, *Diadora* 11, 1989., 59–91.
- Čaušević-Bully, Valent 2015 Morana Čaušević-Bully, Ivan Valent, *Municipium Flavium Fulfinum: Dijakronijska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor*, *PIAZ* 32, 2015., 111–145.
- Demicheli 2016 Dino Demicheli, *Aequiculi or Aequum? The origo of two soldiers of Legio XV Apollinaris in the inscriptions from Carnuntum*, u: J. Horvat (ed.), *The Roman army between the Alps and the Adriatic*, Založba ZRC, Ljubljana, 2016., 163–169.
- Ferjančić 2002 Snežana Ferjančić, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek n. e.*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 2002.
- Ferjančić, Pelcer-Vujačić 2017 Snežana Ferjančić, Olga Pelcer-Vujačić, Veteran settlement in Illyricum during the reign of Tiberius, u: P. Kovács (ed.), *Tiberius in Illyricum. Contributions to the history of the Danubian provinces under Tiberius' reign (14–37 AD)*, Eötvös Loránd University, University of Debrecen, Budapest–Debrecen, 2017., 55–65.
- Glavaš 2016 Ivo Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Ministarstvo kulture, Zagreb, 2016.
- Glavičić, Pandža 2017 Miroslav Glavičić, Željka Pandža, *Veterani pagi Scunastici*, u: T. Fabijanić, M. Glavičić, M. Rašić (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, Općina Ljubuški, Ljubuški, 2017., 49–77.

- Hopkins 1966 Keith Hopkins, On the probable age structure of the Roman population, *Population Studies* 20/2, 2017., 245–264.
- Keppie 1983 Lawrence Keppie, *Colonisation and Veteran Settlement in Italy 47–14 B.C.*, The British School at Rome, London, 1983.
- Keppie 2000 Lawrence Keppie, *Legions and Veterans: Roman Army Papers 1971–2000*, Mavors Roman Army Researches 13, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2000.
- Kubitschek 1924 Wilhelm Kubitschek, Dalmatinische Notizen, u: M. Abramić, V. Hoffiller (ur.), *Bulićev zbornik / Strena Buliciana*, Narodne novine, Zagreb–Split, 1924., 209–219.
- Lörincz 2001 Barnabás Lörincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie, Wien, 2001.
- Ljubić 1867 Šime Ljubić, Arkeologičke crtice, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1, 1867., 164–173.
- Mann 1983 J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement During the Principate*, Institute of Archaeology, London, 1983.
- Maršić 2015 Dražen Maršić, Salonitanska portretna stela Virdomara i Pame, *Tusculum* 8, 2015., 7–21.
- Miletić 1992 Željko Miletić, Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija, *RFFZd* 31/18, 1992., 63–88.
- Miletić 1993 Željko Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *RFFZd* 32/19, 1993., 117–150.
- Miletić 2007 Željko Miletić, Prostorna organizacija i urbanizam rimskog Burnuma, u: D. Marguš (ur.), *Rijeka Krka i Nacionalni park "Krka". Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak: zbornik radova*, Javna ustanova Nacionalni park Krka, Šibenik, 2007., 203–228.
- Petz, Kolesarić, Ivanec 2012 Boris Petz, Vladimir Kolesarić, Dragutin Ivanec, *Petzova statistika. Osnovne statističke metode za nematematičare*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2012.
- Rendić-Miočević 1974 Duje Rendić-Miočević, Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu, *VAMZ* 8, 1974., 47–53.
- Suić 1962 Mate Suić, *Municipium Varvariae*, *Diadora* 2, 1962., 179–198.
- Tončinić, Demicheli 2008 Domagoj Tončinić, Dino Demicheli, Stela veterana VII. legije Lucija Vetija Sekunda iz Hrvaca kod Sinja, *AAdr* 2/1, 2008., 349–358.
- TPSulp* Giuseppe Camodeca, *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum. Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii*, Edizioni Quasar, Roma, 1999.
- Urlić-Ivanović 1892 Grgur Urlić-Ivanović, Doli, gori Krkom: mozaik, *Iskra* 2/4, 1892., 26–27; 2/5, 1892., 38–40; 2/6, 1892., 44–45.
- Voinovich 1907 Milan pl. Voinovich, *Bojevi u Lici, u ostaloj Hrvatskoj i Dalmaciji godine 1809.*, Knjižara Mirka Brejera, Zagreb, 1907.
- Wilkes 1969 John J. Wilkes, *Dalmatia*, Routledge & Kegan Paul, London, 1969.
- Wilkes 2000 John J. Wilkes, Army and Society in Roman Dalmatia, u: G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (eds.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2000., 327–342.

SUMMARY

Notes on legionary veterans in Roman Dalmatia during the 1st century

The inscriptions left behind by members of the Roman legions in Dalmatia during the 1st century AD represent a coherent group of monuments that enables researchers to make various analyses of the content of the inscriptions. One of these elements is also of a demographic nature, as soldiers usually stated their origin and the number of years lived and served in legion. Thus, a detailed statistical analysis can be used to determine the average age of soldiers, as well as the average length of military service of those legionaries whose funerary monuments survived to date. By subtracting the number of years lived from the number of received annual salaries (*stipendia*), the average age of a soldier at the time of recruitment can be determined. Of course, the rank of the soldier listed on the monument should also be considered, as not all legionaries died during active service. Some also acquired veteran status and stopped receiving salaries, which is why the difference between the number of years lived and the number of wages received in some cases does not indicate the age of the soldier at the time of his recruitment.

But for the majority of veterans, the age at recruitment can be established with considerable certainty, since the average difference between the number of years lived and the number of *stipendia* on Dalmatian inscriptions of the 1st century indicates that many of the veterans continued to receive wages until the end of their lives. In order to prove this, it is necessary to spot and eliminate anomalies and make an exact analysis of the average difference between the number of years lived and the number of *stipendia* received, both for those legionaries who died as active soldiers, as well as for those who died after obtaining the veteran status.

By calculating the median, it can be concluded that ordinary soldiers (*milites*), whose funerary monuments were found in the area of Dalmatia, were on average recruited at the age of 21, with a semi-interquartile range of 1.5, which means that 50% of them were recruited between the ages of 19.5 and 22.5 years of life. Non-commissioned officers (*principales*), whose tombstones were found in Dalmatia, were recruited at an average age of 19.5 years, with a semi-interquartile range of 2, which means that 50% of them were recruited between the ages of 17.5 and 21.5 years of life.

The Mann-Whitney U-test shows that there is no statistically significant difference ($p>0.05$) between the *milites* group and the *principales* group in the context of the distribution of recruitment age, and the collected data can be interpreted as a whole (all active soldiers). As mentioned earlier, in the case of active soldiers, the age of recruitment can be clearly determined by calculating the difference between the number of years lived and the number of received annual salaries. However, in the case of veterans, the above difference is not a clear indicator of the age of recruitment because some veterans were retired and no longer received salaries. Looking at Chart 16, the dichotomy in the distribution of the assumed age of recruitment for veterans is clearly visible.

A look at Table 1 shows that the funerary monuments of veterans under nos. 6, 12, 49, and 51 indicate a subgroup of veterans who lived the longest and whose difference between the number of years lived and the number of received annual salaries (30, 33, 32, and 55) clearly indicates that these are veterans who have retired and who no longer received pay.

Looking at Chart 19, it is evident that for a larger number of veterans (proportion $p=0.79$, with a standard error of the proportion $SD=0.09$), the distribution by assumed age of recruitment overlaps with the distribution by age of recruitment of legionaries who were active until the end of their lives (*milites* and *principales* groups).

The Mann-Whitney U-test shows that there is no statistically significant difference ($p>0.05$) between this group of veterans and the group of active soldiers in the context of the distribution of recruitment age, which indicates that the greater part of the veterans, whose funerary monuments have been preserved, were in active service military service for the rest of their life.

Statistical analysis of the years indicated on veterans' funerary monuments can also be supported by the spatial analysis of the veterans' settlements. The highest concentra-

tion of inscriptions of legionary veterans, with the exception of coastal colonies, was recorded at important strategic points where detachments protected the entrances to coastal colonies. Thus, it is evident that the practice of settling veterans, among others, also had a significant strategic character, because it is quite likely that their primary task was to control the entrances to the areas of the Roman colonies, so that the veteran departments, together with the legion and auxiliary camps, formed a complex system of protection of access to coastal colonies.

It is difficult to say whether these veterans were forced to serve in the army for an indefinite period or it was sometimes their own choice, because the extension of service meant a secure salary, and probably some other privileges. One can even think of the case of "institutionalization", so it is possible that some of the veterans simply did not see the point in retirement. For many individuals, the army was all they knew and all they ever belonged to. Considering this, it is realistic to conclude that there were also cases in which, after 20 or 25 years of service, some of the soldiers were simply not capable of cultivating the land or joining civilian life. But whatever the reasons, it is clear that the state benefited from such soldiers and for certain reasons continued to keep them on the payroll. One of the possibilities why the state paid them even after acquiring veteran status, was the simple fact that these soldiers were well-acquainted with various forms of provincial administrative protocol. They knew the terrain and local people and their customs, which made it much easier for them to fulfill all sorts of tasks.

Apart from the fact that the spatial pattern of the veterans' settling clearly indicates that some of them continued to play an important role in the overall functioning of the Dalmatian garrison, the statistical analysis primarily points to the conclusion of the existence of "active veterans". As a possible explanation of this phenomenon, time and space are primarily imposed. It all happened at the earliest periods of the Principate in which, by all accounts, the system of veteran care was still not finally defined. Likewise, Dalmatia was a non-border area that had gradually been left without the entire legionary garrison. Considering this, it seems quite reasonable to conclude that the long service of veterans was ultimately an integral part of the gradual process of demilitarization of Dalmatia.

The above-mentioned conclusions established a basis for a proposal for the explanation of the term *missicius*. The opinion that the term *missicus* is actually a synonym for the term *veteranus* has become established in the scholarly literature, but since the inscriptions also contain a combination of these terms (*veteranus missicus*) or terms like *miles missicius veteranus* and *miles missicius*, different theories have appeared that have tried to explain these terms. However, based on the analysis of veteran inscriptions in Dalmatia, it is quite certain that, at least in some cases, these terms should be separated, because the fact that a soldier became a veteran does not necessarily mean that he was dismissed in the true sense of the word (*missum facere*). On the contrary, it is evident that many soldiers of veteran status were still active and were still receiving a salary, which is why it is difficult to say that they were *missici* in the true sense of the word. It is precisely for this reason that a logical and realistic proposal to explain the term *missicius* can be offered. It meant exactly what the word defines in the literal sense: a dismissed soldier, or one who is no longer active, whether he was an early dismissed soldier or retired veteran.

On the basis of the above knowledge, but also on the basis of certain topographical discoveries, it is possible to localize the exact place where Aulus Sentius, a veteran of the XI legion was killed. His inscription states that he was killed *finibus Varvarinorum, in agello secus Titium flumen, ad Petram Longam* (in the boundaries of Varvaria, in a small field along the river Krka, near the Long Rock). The place name "Dugača" or "Duga stina" (= *Petra Longa*) is preserved in local toponymy, which enabled a conclusion that A. Sentius was killed near one of the crossings over the river Krka. That indicates that he was also one of the active veterans, who after gaining veteran status, still served the state by performing tasks such as guarding important river crossings that led into more Romanized parts of the province.

Translated by Nikola Cesarik

